

T.C
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ
DİNLER TARİHİ
ANABİLİM DALI

AZİZ YUHANNA'NIN VAHİY KİTABINDA ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER
VE ARKEOLOJİK OLARAK GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DURUMU

Yüksek Lisans Tezi

Yeliz KESER

Tez Danışmanı
Doç Dr. Ahmet ARAS

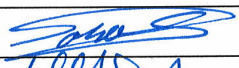

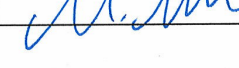
Konya-2019

 KONYA	T.C. NECMEETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeliz KESER
	Numarası	118102041004
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI/ DİNLER TARİHİ BİLİM DALI
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Doç.Dr. Ahmet ARAS
	Tezin Adı	AZİZ YUHANNA’NIN VAHİY KİTABINDA ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER VE ARKEOLOJİK OLARAK GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DURUMU

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “AZİZ YUHANNA’NIN VAHİY KİTABINDA ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER VE ARKEOLOJİK OLARAK GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DURUMU” başlıklı bu çalışma 04/11/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Doç.Dr.	Ahmet ARAS	
2	Doç.Dr.	Nermin ÖZTÜRK	
3	Dr.Öğr.Üyesi	Mustafa BAŞKONAK	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeliz KESER		
	Numarası	118102041004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	AZİZ YUHANNA'NIN VAHİY KİTABINDA ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER VE ARKEOLOJİK OLARAK GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DURUMU			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Yeliz KESER

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yeliz KESER		
	Numarası	118102041004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ / DİNLER TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç Dr. Ahmet ARAS		
Tezin Adı	AZİZ YUHANNA'NIN VAHİY KİTABINDA ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER VE ARKEOLOJİK OLARAK GEÇMİŞTEN			

Yeni Ahit'in son kitabı olan Vahiy kitabı, Yeni Ahit kanonu içerisinde yer alan tek apokalips türü bir kitaptır ve dili Grekçe'dir. Yazarına dair net bir bilgi olmamakla birlikte yazarının Yuhanna olduğu düşünülmektedir. Yazılış tarihi ile ilgili de farklı görüşler vardır, ancak genel olarak M.S. I. yüzyılda yazıldığı kabul edilmektedir. Vahiy kitabı genel olarak Anadolu'daki yedi kiliseye gönderilen yedi mektup ve sembolik bir üslupla anlatılan kıyamet vizyonlarını içermektedir. "Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabında Adı Geçen Yedi Kiliseler Ve Arkeolojik Olarak Geçmişten Günümüze Durumu" başlığını taşıyan bu tez, üç bölümden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın temel konusunu, Vahiy kitabında geçmekte olan yedi kiliseye mektuplar ve bu yedi kilisenin arkeolojik olarak günümüzde ki durumu oluşturmaktadır. Öncelikle Hıristiyanlığın Anadolu'da yayılması, Pavlus'un seyahatleri ve yedi kilisenin geçmişte ve günümüzde durumu incelenmiştir. Ayrıca son kısımda turizm potansiyeli olarak yedi kilisenin etkisi araştırılmış ve vahiy kitabında sıkça üzerinde durulan yedi sayısı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yuhanna'nın Vahiyi, Vahiy kitabı, Yuhanna, Hıristiyanlık, Vahiy, Hıristiyan, İnanç Turizmi, Kutsal Kitap, Dinler Tarihi, Yedi Kiliseler.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Yeliz KESER		
	Student Number	118102041004		
	Department	PHILOSOPHY AND SCIENCE OF RELIGIONS / HISTORY OF RELIGIONS		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç Dr. Ahmet ARAS		
Title of the Thesis/Dissertation	THE SEVEN CHURCHES AND THEIR ARCHAEOLOGICAL SITUATION FROM THE PAST TO THE PRESENT IN THE BOOK OF REVELATION OF ST. JOHN			

Revelation, the last book of the New Testament, is the only apokalips type book in the New Testament canon and its language is Greek. Although there is no clear information about his author, he is considered to be John the Apostle. There are different views on the date of writing, but in general it is accepted that it was written in the first century A.D. The book of Revelation generally includes seven letters sent to seven churches in Anatolia and visions of the apocalypse, which are described in a symbolic manner. This thesis called “ The Seven Churches and Their Archaeological Situation from the Past to the Present in the Book of Revelation of St. John ” is composed of three chapters.

The main subject of this study is the letters to the seven churches mentioned in the book of Revelation and the current archeological situation of these seven churches. First of all, the spread of Christianity in Anatolia, the travels of Paul and the situation of the seven churches in the past and present are examined. In the last part, the effect of seven churches as a tourism potential was investigated and the number of seven frequently mentioned in the book of revelation was evaluated.

Key Words: John's Revelation, Book of Revelation, John, Christianity, Revelation, Christian, Faith Tourism, Testament, History of Religions, Seven Churches.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	i
ÖNSÖZ	v

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ, SINIRLARI VE KAYNAKLARI

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	1
II. Araştırmanın Usul ve Yöntemi	2
III. Araştırmanın Sınırlandırılması	2
IV. Araştırmanın Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK ASIRDA HİRİSTİYANLIK

I. Hıristiyanlık Öncesi Roma	4
II. Hıristiyanlığın Doğuşu ve İsa Dönemi.....	5
II. I. İsa'nın Doğduğu Coğrafya.....	5
II. II. İsa'nın Doğumu ve Yaşanan Olaylar	8
II. III. İsa'nın Tebliği	12
III. Havariler Dönemi	16
III. I. Havarilik Nedir?	16
III. II. On iki Havari, Hayatları	18
IV. Pavlusçu Dönem (M.S. 33-67)	25
IV. I. Pavlus'un Hıristiyanlık Öncesi Hayatı	25
IV. II. Pavlus'un Hıristiyanlığa Girişi	26
IV. III. Pavlus'un Hıristiyanlığı Yayma Çabası ve Seyahatleri.....	27
IV. III. I. Birinci Seyahati	27
IV. III. II. İkinci Seyahati	30
IV. III. III. Üçüncü Seyahati	31

İKİNCİ BÖLÜM

HİRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'YA YAYILMASI VE ÖNEMLİ ANADOLU

KENTLERİ

I. Roma İmparatorları ve Hıristiyanlık	33
--	----

II. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Girişi ve Antakya	36
III. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Yayılması ve Kilikia.....	40
A. Kilikya ve Kilikyalılar	41
B. Tarsus	43
IV. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Yayılması ve Lykaonia.....	45
A. Lykaonia ve Lykaonialılar	45
B. Derbe	47
C. Lystra.....	47
D. İconium	49
V. Galatia	49
VI. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Yayılmasında Önemli Diğer Bölge ve Kentler	51
A. Attalia (Antalya) ve Perge (Aksu)	51
B. Antiocheia-Pisidia (Yalvaç)	54
C. Troas (Çanakkale) ve Assos (Behramkale).....	56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YUHANNA İNCİLİNDE GEÇEN YEDİ KİLİSE VE ARKEOLOJİDEKİ YERİ

A. Aziz Yuhanna Ve Hayatı	58
B. Yuhanna'nın Eserleri	59
B. I. Yuhanna İncili	59
B. II. Yuhanna'nın Mektupları	60
B. III. Yuhanna'nın Vahyi	61
I. Efes (Ephesos).....	63
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	63
B. Efes Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi	66
II. İzmir (Smyrna).....	73
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	73
B. İzmir Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi.....	75
III. Bergama (Pergamon)	77
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	77
B. Bergama Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi	80

IV. Salihli (Sardeis)	82
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	82
B. Salihli Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi	85
V. Alaşehir (Philadelphia)	87
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	87
B. Alaşehir Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi	90
VI. Denizli (Laodikeia).....	93
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	93
B. Denizli Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi.....	97
VII. Akhisar (Thyateira)	100
A. Kentin Tarihi Coğrafyası	100
B. Akhisar Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi	101
C. İnanç Turizmi Açısından Yedi Kilise	103
D. Vahiy Kitabı Ve Yedi Sayısı.....	106
SONUÇ	108
KAYNAKÇA.....	113

KISALTMALAR

age . : Adı geçen eser

agm. : Adı geçen makale

bkz.: Bakınız

c. : Cilt

ev. : Çeviri

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ed.: Editor

Karş. : Karşılaştırınız

M.Ö: Milattan nce

M.S: Milattan sonra

. : lm

S. : Sayı

s. : Sayfa numarası

TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı

vb.: Ve benzeri

vd. : Ve devamı

Yay. : Yayınları

ÖNSÖZ

Yuhanna'ya ait olduğu düşünölen Kutsal Kitab'ın son bölümü Vahiy, eskatolojik bilgiler içermektedir. Simgesel betimlemelerle yoruma açık, anlaşılması oldukça güç olan bu metnin yazıldığı dönemde ki okuyucusunun metni anlayıp anlamadığı konusunda ki görüşümüz kesin bir sonuca dayanmaz, sadece varsayımdan ibaret olarak değerlendirilebilir. Yedi kilisenin bu denli önem arz etmesinde, Türkiye sınırları içerisinde Ege Bölgesi'nde yer alıyor olması etkilidir. Hıristiyanlarca kutsal mekânlar olarak kabul edilen yedi kiliseler, hem Hıristiyanlarca hem de Türkiye inanç turizmi açısından farklı bir öneme sahiptir. Vahiy Bölümün'de bahsi geçmekte olan Yedi Kilise'nin günümüzde arkeolojik öneme sahip olması, Türkiye'nin önemini bu bağlamda daha da artırmaktadır. Türkiye'de ki bu yedi kiliseleri inanç turizmi yanında arkeolojik bilgiler ışığında önemini farklı bir konuyla bütünleştirmek araştırmamıza yön vermemizi sağlayacaktır. Tez hazırlanırken yerli ve yabancı birçok kaynaktan yararlanılmıştır. Yedi Kilise'leri konu alan, bu bölgelerde yapılan kazı sonuçları toplantı raporları ve bu alandaki tezler incelenmiştir. Hıristiyan yazarlarla ve din adamlarıyla iletişime geçilerek Yedi kiliselerle ilgili ellerinde bulunan kaynaklardanda yararlanılmıştır.

Bu araştırma üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde, Hıristiyanlık öncesi ve sonrası Roma, havariler, Pavlus ve seyahetlerini konu edinmiştir. İkinci bölümde, Hıristiyanlığın Anadolu'da yayılması ve önemli Anadolu kentleri incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise Aziz Yuhanna hakkında bilgi verilerek, Vahiy Kitabı'nda geçen Yedi kiliseler, kentin tarihi coğrafyası ve Hıristiyanlık açısından önemi değerlendirilmiştir.

Tez danışmanım Sayın Doç. Dr Ahmet Aras hocama zamanını ve emeğini esirgemedi, sabır gösterdiği ve Marmara Üniversitesi'nden Merve Susuz'un Yüksek Lisans Tezi olan "Yuhanna'nin Vahyi" adlı araştırmasında ulaşmış olduğu kaynak ve konu hakkındaki görüşlerini paylaşmasından dolayı kendisine teşekkürü borç bilirim. Bu araştırma süresinde bana fırsat veren 4 yaşındaki kızıma ve bu süreçte sabırla yardımcı olan eşime, aileme, arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Yeliz KESER

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI, ÖNEMİ, YÖNTEMİ, SINIRLANDIRILMASI VE KAYNAKLARI

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Dünyanın birçok yerinde mensubu bulunan Hıristiyanlık, iki bin yıllık geçmişiyle Doğu'da doğmuş ama Batı dünyasında daha fazla yayılım alanı bulmuş bir dindir. Bu dinin doğuşu, yayılışı ve gelişmesinde İsa'dan sonra en büyük etken olan Pavlus olmuştur. Pavlus'un Hıristiyanlığa girmesi kilise ve Hıristiyanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Günümüz Hıristiyanlığı, Hz. İsa'nın getirdiği mesajdan ziyade, Pavlus'un kendince Hıristiyanlığa kattığı yorumlarıyla daha farklı bir yapı haline gelmiştir¹. Pavlus, önceleri şiddetli bir Hıristiyan düşmanı olmasına rağmen, sonradan havariler arasına katılmıştır. Yine havarilerden Yuhanna ise Anadolu'daki Efes gibi önemli bazı şehirlere gitmiş daha sonra birçok kente ise mektuplar yollamış, Anadolu'da Hıristiyanlığın yayılmasında etkili olmuştur.

Anadolu'da Hıristiyanlığın yayılmasıyla birlikte eski yerleşim yerleri üzerine, yeni dini mekânlar inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlardan en önemlileri Yuhanna'nın mektuplarında geçen 7 kiliselerdir. Bu kiliseler Hıristiyanlık açısından oldukça önemli dini mekânlar olarak kabul edilmektedir. Yedi Kilisenin Anadolu'da buldukları yerler; Efes (Ephesos) (Selçuk), İzmir (Smyrna), Bergama (Pergamon), Salihli (Sardeis), Alaşehir (Philadelphia), Denizli (Laodikeia) ve Akhisar (Thyateira)'dır.

Araştırmanın amacı, Hıristiyanlık öncesi ve sonrası bu yerleşim yerlerinin durumunu ortaya koymak, dinsel ve inanç noktasındaki değişimin mekânsal değişime etkisini ortaya çıkarmaktır.

¹ Kürşat Demirci, Hıristiyanlık, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.331

II. Araştırmanın Usul ve Yöntemi

Araştırmamızın temel hareket noktasını, Hıristiyanlık, havarilik ve Anadolu'daki ilk dönem Hıristiyanlığının mimari ve dini eserleri olan 7 Kilise oluşturmaktadır. Hıristiyanlığın, ortaya çıkmasından günümüze kadar yayılması, çok sayıda taraftar toplaması ve bunun özellikle ilk yüzyıl içerisinde meydana gelmesinde bu dinsel ve mekânsal gelişmelerin önemli rolü vardır. Çarmıh hâdisesinden sonra, başta Pavlus ve havariler o dönemlerin hiç de kolay olmayan şartlarına rağmen, gerek Filistin'de ve gerekse Gentile² coğrafyası olarak ifade edebileceğimiz Filistin dışındaki faaliyetleri, İlk asrın en büyük dini ve sosyokültürel değişimini meydana getirmiştir.

Araştırma kapsamında birinci bölümde I. asırda Hıristiyanlık ele alınmış ve daha sonra on iki havari ve Pavlus üzerinde durulmuştur. Diğer bölümde Anadolu'da Hıristiyanlığın yayılışı ve Anadolu'da Hıristiyanlık açısından önemli olan kentler ele alınmıştır. Üçüncü ve son bölümde ise Yuhanna'nın mektuplarında geçen 7 Kilise, bu kiliselerin yer aldığı kentler ve 7 Kilisenin Hıristiyanlık açısından önemi incelenmiştir. Araştırmanın her safhasında, deskriptif metot kullanılırken Dinler Tarihi'nin kendine özgü metot ve yöntemlerinin dışına çıkılmamaya çalışılmıştır. Bu bağlamda olgu ve olaylar mukayese metodu kullanılarak değerlendirilmiş ve objektif bir bakış açısı sergilenmeye çalışılmıştır.

III. Araştırmanın Sınırlandırılması

Araştırmada Hıristiyanlığın yayılmasında önemli bir yeri olan Anadolu ve Anadolu kentleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca Anadolu'daki ilk Hıristiyanlık dini eserleri incelenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Yuhanna'nın mektuplarında yer alan 7 Kilise ve bu kiliselerin Hıristiyanlık açısından önemi araştırılmıştır. Ayrıca bu

² *Gentile; Yahudi olmayan, Yahudiler dışında ki topluluk için kullanılan bir terim. Mahmut Aydın, *Anahatlarıyla Dinler Tarih*, Ensar Yayınlar, İstanbul, 2010, s.370

kiliselerin yer aldığı antik kentlerin tarihi coğrafyasına değinilmiş ve Hıristiyanlığın nasıl yayıldığı ve kiliselerin özelliklerinin neler olduğu ele alınmaya çalışılmıştır.

IV. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmada birincil kaynak Hıristiyanlığın Kutsal Kitabıdır. Kutsal Kitap'ta genel olarak havariler ve Pavlus ile ilgili bölümlerden yararlanılmıştır. Belirli yerlerde Kuran-ı Kerim'den de örnekler verilmiştir. Hıristiyanlığın ilk dönemleri ile alakalı olarak arkeolojik kaynaklara başvurulmuştur. On iki havariler ve Pavlus dönemlerinde ise başta dinler tarihi eserleri olmak üzere Prof. Dr. Mehmet Aydın'ın 1995 tarihli "Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık" isimli eserinden de büyük ölçüde faydalanılmıştır. Anadolu'daki yedi kilise ile ilgili olarak arkeolojik ve tarihi kaynaklar kapsamlı olarak incelenmiştir. Sinem Kunt'un Ankara Üniversitesi'nde yapmış olduğu Yüksek Lisans Tezi olan "Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri" ve Marmara Üniversitesi'nden Merve Susuz'un Yüksek Lisans Tezi olan "Yuhanna'nın Vahiyi" adlı çalışmasından da faydalanılmış ancak ek olarak arkeolojik bilgilere daha fazla yer verilmiştir. Arkeolojik arka plana bakılarak Hıristiyanlık öncesi ve sonrası mekânsal değişime inancın etkisi hususunda değerlendirmeler yapılmıştır.

Ayrıca araştırmada, temel kaynak olan Hıristiyanlığın Kutsal Kitabı'nın yanı sıra Yedi Kilise ile ilgili yapılmış olan diğer çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bu alanla ilgili çalışmalar genel olarak Dinler tarihi, arkeolojik kaynaklar ve inanç turizminden bahsederken içerik olarak Yedi Kilise'den de bahsetmektedir. Yukarıda adını zikrettiğimiz gibi Mehmet Aydın'ın "Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık" isimli eseri, Mark Wilson'un Biblical Turkey adlı çalışması, Ali İhsan Yitik'in Hz. Meryem ve Efes adlı çalışması, Marc Madrigal'in Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri isimli çalışması, Yedi Kiliseler civarı yapılan kazı sonuçları toplantı raporları ve araştırmalardan yararlanılmıştır. Ancak genel mana da konular Yedi Kilise'den bahsediyor olsa dahi ayrıntılı ve kesin bilgiler vermek elimizdeki net bilgilerin eksikliği nedeniyle çok mümkün değildir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İLK ASIRDA HİRİSTİYANLIK

I. Hıristiyanlık Öncesi Roma

İtalya'yı kuzeyden güneye aşan karayolunun, stratejik bir noktasında yer alan Roma, M.Ö. 8. yüzyıl ortalarında küçük yerleşim yerlerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmış, M.Ö. 7. yüzyılın başlarında güneye doğru genişlemesi ve Latium'a girmesiyle birlikte Roma, Etrüsk hâkimiyeti altına girmiştir. Nitekim başlangıçta Tiber nehrinin güneyindeki yamaçlarda yaşayan birkaç Latin topluluğundan olan Roma, muhtemelen Etrüsk etkisiyle M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllarda Tiber vadisindeki diğer köylerle birleştirilerek Latium'da önemli bir şehir haline gelmiştir. Zaman içinde güçlenen aristokratların etkisiyle M.Ö. 509'da Etrüsk hâkimiyeti ve bununla birlikte krallık dönemi de sona ermiştir³.

Bundan sonra bir kral yerine iki Konsül seçilmiştir. Konsül'lerden⁴ biri yönetimini kötüye kullanırsa, aynı yetki ve sorumluluğa sahip olan bir diğer konsül onu denetlesin diye bu yol tercih edilmiştir. İktidarda uzun bir müddet kalıp, güç kazanıp yetkisini kötüye kullanmasınlar diye, bir yıl sonra sıradan vatandaş olacaklarını bilip ona göre davranmaları için görev süreleri bir yıl olacak şekilde karar alınmıştır. Konsüllerin iktidarda olduğu sürece dokunulmazlıkları bulunuyor ve Roma Halk Meclisi'nce (Comitia Centuriata) bir yıllık süre için seçiliyorlardı; yaptıkları yanlış ve art niyetli yönetimin hesabını görev süreleri sonunda verecek olmaları, onları bu kötü yönetimden ve faaliyetlerden uzak tutan bir unsurdu.⁵

³ Leyla Aydemir, *Roma İmparatorluğu Zafer Sikkeleri (M.Ö. 27 - M.S. 235)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2012, s.4

⁴ *Konsül* ; Roma'da her yıl seçilen iki devlet başkanından her biri. TDK, (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bdae540163e81.61096730) (Erişim Tarihi; 23.06.2019)

⁵ Oğuz Tekin, *Helen ve Roma Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2011, s82

II. Hıristiyanlığın Doğuşu ve İsa Dönemi

A. İsa'nın Doğduğu Coğrafya

Filistin toprakları için, Kitab-ı Mukaddes'in bazı yerlerinde “süt ve bal akan topraklar” diye bahsedilir.⁶ Tarih öncesi dönemlerden beri çeşitli etnik grupların gelip yerleşmesine, stratejik konumu nedeniyle birçok yağma ve fetihlere maruz kalan bu coğrafya, üç büyük dinin doğuşunda ve yayılışında ki önemli rol ve içinde barındırmış olduğu kutsal yerler bu bölgenin önemli iki özelliğini oluşturur. Filistin adı verilen bu topraklar, Akdeniz ile Şeria Nehri ve Suriye ile Mısır arasında ki kara parçasını oluşturur ayrıca Ölüdeniz'de (Lut Gölü), Filistin'in doğu sınırına dâhil olan bölgedir⁷. Filistin'in sınırlarını, batı kısmında Akdeniz, doğuda ise Arap çölü oluşturmaktadır. Fenike, Akdenizin sahil kısmında, uzanmaktadır. İçerlerde ise, Suriye bir diğer sınırını oluşturur. Ürdün nehri bölgeyi ikiye ayırır ve bu nehir, Hermon dağından çıktıktan sonra Taberiyye gölünden geçerek, Ölüdenize ulaşır. Filistin toprakları verimli topraklardır. Yüksek bölgeleri yeşil arazilerle kaplı olan bu topraklar fazlaca göç alan ve tarihi devirler boyuncada birçok istilalara maruz kalan bereketli topraklardır.⁸

Bu bölge coğrafi bakımdan Akdeniz kıyı şeridi, ortadaki yayla bölümü ve en doğuda da Şeria Vadisi olmak üzere üç bölüme ayrılır. Orta kısımda bulunup yükseltisi fazla olan Tabor Dağı ile Safed ve Nâsıra şehirlerinin de içine alan bu bölgeye Celile (Galile) bölgesi; genel olarak bölgenin ortasında Nablus şehrinin bulunduğu ve batı kısmında Cermel Dağı'na kadar giden bu bölgeye Samiriye bölgesi; daha güneyde yer alan, Ölü Deniz'e Şeria Nehri'nin döküldüğü yerden başlan ve Kudüs, Hebron ile Beytlehem şehirlerinin de içinde bulunduğu bölgeye ise Yahudiye bölgesi adı verilmektedir.⁹

⁶ Mısırdan Çıkış 3:8; Levililer 20:24

⁷ Muammer Ulutürk, *Hıristiyanlıkta Havarilik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2005, s.6

⁸ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, ss.13-14

⁹ M. Lütfullah Karaman, “Filistin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.89

Görüldüğü gibi, Filistin coğrafyası İsa'nın da bölgede bulunduğu dönemde, belli başlı üç bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgeler: Yahudiye, Samiriye ve Celile (Galile)'dir.¹⁰

1. Yahudiye Eyaleti: Bu eyalet Filistin'in güney batısında bulunuyordu. Bu bölgenin başkenti Kudüs'tü. Kudüs'ün kuzeybatısında Kudüs Mabedi bulunmaktadır, Süleyman Mabedi adı ile anılmaktadır sebebi ise Hz. Süleyman tarafından inşa edilmiş olmasıdır. Mabet, Babil kralı Buhtunnasr tarafından M.Ö. 586-587 yılında yıkılarak Yahudiler Babil'e sürgüne gönderilmiştir. Yahudilerin Bâbil sürgünü yaklaşık 70 yıl sürmüştür. Bu 70 yıllık sürgün sonunda dönemin Pers Hükümdarı Keyhüsrev Bâbil Krallığı'na MÖ 538'de son vererek Yahudilerin sürgün hayatına son vererek, dönmelerine izin vermiş, böylelikle Yahudiler uzun bir sürenin ardından Filistin topraklarına tekrardan dönüş yapabilmişlerdir. Pers Hükümdarı II. Dara zamanında özgürlüklerine ve iyi bir hayat standardına ulaşan Yahudiler, Buhtunnasr tarafından M.Ö. 586-587 yılında yıkılan tapınağın yerine MÖ 515'te ikinci bir tapınak inşa etmişlerdir.¹¹ Ancak eski mabedin görkemi sağlanamamıştır. Yahudiye bölgesinde yaşayanlar genellikle Yahudi idi. Kudüs Mabedi ve çevresi Yahudi milletinin merkeziydi. Bu bölgede İbranicenin halk dili sayabileceğimiz Aramice konuşuluyordu ve İsa'da Aramice konuşuyordu.

2. Samariye Eyaleti: Bu bölge Yahuda bölgesi ile Celile bölgesi arasında yer alıyordu. Bölgenin sınırlarını doğuda Ürdün nehri, batıda Akdeniz, güneyde Yahuda bölgesi ve kuzeyde Celile eyaleti oluşturuyordu. Hz. Süleyman'ın 925'te ölümünden sonra ülke ikiye bölünmüş, I. Yeroboam (924-907)¹² kuzeyde İsrail krallığını kurarak Samariye'yi de İsrail'in başkenti yapmıştır. İmparator Augustus, (M.Ö. 30-M.S. 4) bu şehrin adını Sebaste olarak değiştirmiştir. İsa zamanında Roma Valisi

¹⁰ Luka'nın ifadesinden anlaşıldığına göre, İsa'dan sonra bu üç bölgede sayısal açıdan ciddi bir cemaat teşekkül etmiş ve Pavlus'un Hıristiyanlığa girişi ile de bu bölgelerde yeni Hıristiyanların sayısı giderek artmaya başlamıştır. Bkz. Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına...*, s.2-3

¹¹ Sedat Kızıloğlu, İsrail Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler Ve Siyonizm'in Gelişimi, Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Ocak 2012, s.40

¹² I. Krallar 11:26-12:1-33)

liman şehri olan ve Kayseri adı verilen yerde ikamet ediyordu. Bu şehirde oturanların genel etnik kökeni, Yunanlı, Romalı veya Suriyelilerden oluşuyordu¹³.

3. Galile (Celile) Eyaleti: Filistin'in kuzey bölgesinde bulunan bu bölge, Taberiye Gölü ve Ürdün nehri ile bu bölgenin anahatlarıyla sınırlarını oluşturmaktadır. Güneyinde Samariye bölgesi ile batı ve kuzeyinde ise Fenike Devleti ile sınırları oluşmaktaydı. Halk etnik köken olarak Yahudilerden oluşmakta ve halkın büyük çoğunluğu Aramice konuşmaktaydı. Fakat Yunanca'da konuşulan diller arasındaydı. Çünkü bölge Büyük İskender sonrası uzunca bir süre Yunan istilasında kalmış ve Yunan medeniyetinden her anlamda etkilenmişti. Taberiye gölünün çevresinde balıkçılıkla geçimini sağlamakta olan birçok kasaba yer almaktaydı.¹⁴

Harita 1: İsa'nın Bölgede Bulunduğu Dönemde Filistin Coğrafyası¹⁵

¹³ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s.1-2

¹⁴ Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına Göre Hristiyanlık*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s.3

¹⁵ [https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-~~tk~~/1102003119](https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/1102003119), (Erişim Tarihi; 27.05.2019)

Genel kabul gören bilgilere ve Kitab-ı Mukaddes'e göre Yahudiye Eyaletinde bulunan Beytlehem Kasabası hem Davud'un¹⁶, hem de İsa'nın doğum yeridir.¹⁷ Bazı kaynaklar, İsa'nın doğum tarihi ile ilgili olarak M.Ö. 4 yılında Galile/Celile bölgesinde bulunan Nasıra kasabası olarak bilgi vermektedir.¹⁸ Nasıra İsa'nın çocukluğunun geçtiği yerdir. Bu sebeple İsa'nın memleketi olarak Nasıra adı geçer ve Hıristiyan kaynaklarda İsa, "Nasıralı İsa" olarak anılmaktadır. Bundan dolayı da zaman zaman Hıristiyanlık "Nasranilik" olarak da adlandırılır. Bölge coğrafi açıdan ele alındığında İsa'nın tebliğini anlatmak için uğramış olduğu yerler aslında birbirine çokta uzak olmayan yerleşim birimlerinden oluşmaktadır.

B. İsa'nın Doğumu ve Yaşanan Olaylar

İsa İbn Meryem¹⁹ ve Mesih²⁰ olarak bahsedilen ve Ona İncil'in verilerek²¹, Allah'tan bir ruh ve kelime²² olarak anlatılan, fakat kul olduğunun özellikle üzerinde durulan peygamberdir.²³ Hıristiyanlık'ta ise durum biraz farklılık arz eder ve İsa Mesih Tanrı'nın oğlu²⁴ şeklinde ifade edilir, bundan dolayıda tanrı olarak kabul edilir. İsa, İslam'da da, Hıristiyanlık'ta da Mesih olarak adlandırılmaktadır²⁵. Hıristiyanlıkta; İsa Mesih, insan kisvesinde bir tanrıdır ve Tanrı İsa'da bedenleşmiştir. İsa Mesih'e tapınmak Tanrı'ya tapmakla aynı şeydir. Çünkü O, Baba ile aynı cevherdendir.²⁶ Buna bağlı olarakta İsa'da ilahlık ve insanlık tabiatının ortak bulunduğu inanılır.²⁷

¹⁶ Luka 2:4

¹⁷ Matta 2:1

¹⁸ Mahmut Aydın, *Hız. İsa'ya Ne Oldu?*, Otto Yayınları, İstanbul, 2016, s.13

¹⁹ Bakara 253. Ayet

²⁰ Al-i İmran Suresi 45. Ayet

²¹ Maide 46. Ayet

²² Nisa 171. Ayet

²³ Meryem 30. Ayet

²⁴ Matta 16:16

²⁵ Ömer Faruk Harman, "İsa", TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.465

²⁶ Remzi Kaya, "İnciller ve Kur'an'da Hz. İsa'nın İnsan ve Peygamber Oluşu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2004, s.39

²⁷ Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlık Tarihine Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, 1985, s.126

Yeni Ahit'te İsa için “Baba'nın kucağında biricik oğul”²⁸, diye bahsedilirken bir yerde “Ve işte göklerden bir ses dedi. Sevgili oğlum budur. Ondan razıyım”²⁹, yine başka bir kısımda da, “Sen hay olan Allah'ın oğlu Mesih'sin”³⁰ şeklinde bahsi geçmektedir. Pavlus, Rab İsa ile Baba'nın aynı cevherden olmaları sebebiyle aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini söylerken³¹, İsa'yı “Allah'ın oğlu ve baş kâhin” olarak nitelendirmektedir³². Yuhanna ise, “Allah'ın oğlu” olan İsa'nın insanlığın işlemiş olduğu günahlarına kefarete olarak Tanrı tarafından gönderildiğinden bahseder³³. Mucizevî bir biçimde babasız olarak bakire, İmran kızı Meryem'den doğan ve bebekliğinden itibaren mucizeler gösteren bir kişi olduğu hem İnciller bölümlerinde hem de Kur'an'da belirtilmektedir. Matta ve Luka İncillerine göre, Kutsal Ruh, Nasıra şehrindeki henüz nişanlı olan bakire Meryem'e gelerek Tanrı'nın dilemesiyle bir erkek çocuk doğuracağını haberini verir. Adının İsa olacağını ve Davud'un tahtına oturup sonsuza kadar orada kalacağını, İsa'ya Tanrı'nın oğlu diye hitap edileceğini Meryem'e bildirir.³⁴

Augustus Sezar, hüküm sürdüğü tüm Roma topraklarında bir nüfus sayımının yapılması emri verir ve herkes bu sayımda nüfus sayımı için asıl memleketine gitmiştir. Yusuf da hamile olan nişanlısı Meryem'le birlikte yazılmak için Celile'nin Nâsıra kentinden, Yahudiye Bölgesi'nde bulunan Beytlehem'e gider. Beytlehem'deler iken, Meryem oğlunu doğurur.³⁵ İncillere göre İsa'nın olağanüstü doğumundan sonra sekiz günlük olunca Yahudi adetlerine göre sünnet edilerek ismi konmuştur. Yine Yahudi geleneğine göre annesi Meryem'in kırkı çıkınca İsa, annesi

²⁸ Yuhanna, 1:18, 3:16

²⁹ Matta, 3:17

³⁰ Matta, 16:16; Markos, 3:11.

³¹ Pavlusun Romalılara Mektubu, 15/16.

³² İbranilere Mektup, 1:2; 4:14.

³³ Yuhanna I. Mektup, 4:10; Pavlus'tan korintliler'e I. Mektup; 5: 7

³⁴ Zekiye Sönmez, “İnciller ve Kur'an Işığında Hz. İsa”, 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2002, s.143

³⁵ Luka 2:1-7. İsa'nın doğum tarihi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Hıristiyan dünyasında İsa'nın doğumu, zamanın başlangıcı (Miladi çağın başlangıcı) sayıldığı için, genel olarak onun, Miladın birinci yılında, kış mevsiminde doğduğu kabul edilmektedir. İsa'nın hayatını ve öğretisini anlatmaları sebebiyle en temel bilgi kaynağı olması gereken İnciller'de de bu hususta açık bir ifade bulunmamaktadır. İsa'nın doğum tarihi araştırmalarına göre, İsa'nın Miladın başlangıcı olarak gösterilen tarihten birkaç yıl önce, M.Ö.4 yılında, hatta bu tarihten iki-üç yıl kadar önce, M.Ö. 6-7 yılları civarında doğduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Mehmet Katar, “Hıristiyanlık'ta İsa'nın Doğumu ile İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı”, *İslamiyat Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:4, 2000, s.117

ve babalığı Yusuf tarafından Yahudi şeriatının ilk doğanlar için gerekli gördüğü biçimde Kudüs'teki Mabet'e götürülerek Tanrı'ya sunulmuştur. Burada, Mabet'te bulunan Rahip Şimean (Simon), İsa'yı kucağına almış ve İsrail'in kurtarıcısını gördüğü için Allah'a hamd etmiş; çocuğun ve Meryem'in geleceği ile ilgili kehanetlerde bulunmuştur. Meryem ve Yusuf, Şimean'un söyledikleri karşısında şaşırılmışlar; mabette yapılması gerekenleri yaptıktan sonra Nasıra'ya geri dönmüşlerdir.³⁶

İmparator Tiberius'un saltanatının onbeşinci yılında, Vaftizci Yahya ismiyle bilinen bir kişi, Şeria Irmağı'nın civarında ki tüm bölgeleri dolaşarak, "insanları, günahlarının affedilmesi için günahlarından vazgeçip tövbe etmeye ve vaftiz olmaya davet etmektedir."³⁷ Tarihçi Flavius Josephus, Vaftizci Yahya'yı, Yahudileri adalete Tanrıya imana ve erdem yoluna davet eden "namuslu bir adam" diye tanımlamaktadır. Aslında Yahya vahiy alan, yanlışa karşı hassas bir tavır takınan, Yahudilikte oluşan dinsel ve siyasi hiyerarşilere karşı çıkan bir peygamberdir. İncillerde, göklerin egemenliği yaklaşmıştır diyerek Tanrının krallığının yakın zamanda tekrardan kurulacağı bilgisi geçmektedir.³⁸ Daveti büyük bir kitleye ulaşır. Tüm bölgedenden vaftiz olmak için gelen birçok kişi içinde, İsa da yer almaktadır. Yahya onu görür görmez beklenen Mesih olduğunu anlar.³⁹

İsa'nın çocukluk döneminden bahsetmekte olan Apokrif İncillerden birisi olan, Tomas İncili'nde oldukça farklı anlatımlar bulunmaktadır. Bahsi geçen ilk kısımda, İsa'nın çocukken bir şabat günü dere kenarında balçıktan on iki serçe yaptığını bir Yahudi görür ve Onu üvey babası Yusuf'a şikâyet eder. Yusuf, İsa'nın yanına dere kenarına geldiğinde İsa ellerini çırpar ve balçıktan yapılan kuşların uçtuğu rivayeti yer alır.⁴⁰ İsa'nın küçüklüğündeki konuşmaları nedeniyle, öğretmenin onu eğitmek amacıyla babası Yusuf'tan izin istediği, fakat Zahoy's

³⁶ Sönmez, *a.g.m.*, s.148

³⁷ Luka 3:1-3

³⁸ Matta 3:1-2

³⁹ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotamâ Budhâ'dân Hıristiyanlığın Doğuşuna*, Cilt: II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s.380-381

⁴⁰ İbrani Tomas'ın İsa'nın Çocukluğu Hakkındaki İncil'i, 2:1-5 (Ekrem Sarıncıoğlu, Hıristiyanlarda Çocukluk İncilleri, Önsöz ve Tercüme, Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I, Samsun, 1992, s.25)

isimli Öğretmenin, ondaki farklılığı hissedip kendisini O'nun karşısında cahil hissetmesi sebebiyle babası Yusuf'a, İsa'nın çok farklı biri olduğunu söyleyerek İsa'yı eve götürmesini ister.⁴¹ Bu İncil'de, İsa'nın çocukluğunda eğitilmesi amacıyla başka eğitimcilere de verildiği, fakat buna ihtiyacı olmadığı gerekçesiyle evine geri gönderildiğinden bahsedilir. Ayrıca ölüleri dirilttiği, hastalıkları iyilştirdiği yine bu İncil'de geçmektedir.⁴² Bu gelişmelerle birlikte döneme ilişkin siyasi gelişmelerde değinmekte fayda vardır.

Filistin'in, Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında olduğu yıllarda İsa doğmuştur. Yahudiler Ferisiler, Sadukiler, Esseniler gibi farklı gruplara bölünmüştür. Kudüs'teki Mabed ve çevresi, ticaret yeri merkezi haline getirilmiş, şekilci bir ibadet anlayışı geliştirilmiştir. Tek tanrı inancına sahip olan Yahudiler, putperest Romalılardan her anlamda baskı görmektedir. Bundan dolayıda, kendilerini bu baskılardan kurtaracak bir Mesih beklemektedirler. İsa, işte tam da bu beklentinin en yoğun olduğu zamanda ortaya çıkmıştır.⁴³ Roma Yahudi sorununu çözmek için elinden geleni yapmış, onlara her türlü ayrıcalığı tanımıştır. Dini işler ve sivil kanunlar bir Yahudi kurulunun elindedir. Yahudiler kendi paralarını kendileri basarlar ama İmparatorun portresini, sikkelerinin üzerine basmamakta; askerlik hizmetinden de muaf tutulmaktadırlar. Roma'nın Yahudilerden bütün istediği, haraç vermeleri ve komşularıyla, yabancılarla, özellikle Suriyeli Rumlarla iyi geçinmeleridir. Böylece hükümet tarafından tanınan muafiyetle, halkın hoşgörüsü Yahudi dininin özgür bir halde sürmesini sağlamaktadır. Otuz yıl kadar bu özgürlükten Hıristiyanlık'ta faydalanmıştır. Fakat bu özgürlük onlara Yahudilikten ayrı bir din olarak görülmediği için verilmiştir.⁴⁴

Bu ilk aşamada inananlar, Kudüs'te Yahudi inancını yaşamaya devam ettiler. Bu sebeple İsa'ya inananlar arasındaki ilk sorun, Yahudi şeriatına uygunluk

⁴¹ İbrani Tomas'ın İsa'nın Çocukluğu Hakkındaki İncil'i, 7:1-2; Benzer ifadeler için bkz. Süryanice Tomas İncili'nin 6-8. Bölümlerinin Varyantı (Ekrem Sarıkçıoğlu, Hıristiyanlarda Çocukluk İncilleri, Önsöz ve Tercüme, Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I, Samsun, 1992, s.32)

⁴² Bkz. İbrani Tomas'ın İsa'nın Çocukluğu Hakkındaki İncil'i, 14:1-3, 15:1-4, 10:1-2, 16:1, 9:1-3, 17:1, 18:1

⁴³ Günay Tümer , Abdurrahman Küçük, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2012, s.239

⁴⁴ Reginald H. Barrov, *Romalılar*, (Çev.) Ender Gürol, İz Yayınları, İstanbul, 2006, s.102

konusunda çıkmıştır. Hıristiyanlık, ilk dönemlerde, sinagoglarda ve çevresinde yayılmaya başlamıştır. Kudüs Bölgesi'nde yaşayan ve İsa'ya inananlar Yahudi Şeriatına uymaya devam etmişlerdir. Diaspora Yahudileri ise, büyük ölçüde Rum hâkimiyetinde kalmaları sebebiyle, Yahudi şeraitini devam ettirmede pek başarılı olamamışlardır.⁴⁵ İsa'ya tabi olanlar gün geçtikçe daha da artıyordu, çünkü Kudüs'e giden birçok Yahudi din değiştiriyordu. Hıristiyanlığı yayanlar, Yahudiler tarafından çok geçmeden Kudüs'ten, Samariye ve Suriye'deki havralara sürüldü; ama yine de inançlarını bırakmadılar.⁴⁶ Diğer taraftan Ferisiler ölümlerin dirilişi meselesini ve meleklerin varlığını kabul etmiş ancak Sadukiler ölümlerin dirilişi ve meleklerin varlığı konularını reddetmişlerdir.⁴⁷

İncillerde geçen bilgilere bakıldığında İsa'nın bütün geçmişi hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Henüz daha doğmadan önce annesi Meryem'e bir erkek çocuğunun olacağı bilgisinin Cebrail tarafından verilmesi ve zamanı gelince İsa'nın doğması gibi.⁴⁸ İsa'nın doğumunu dünyaya gelmesini isteyen tanrı planlamış ve bunda İsa'nın bir etkisi olmamış diğer canlılarda işleyen doğal süreç bu olayda da işlemiştir. İsa'nın yaşamında da görüldüğü üzere bebeklikten peygamberlik dönemine kadar bu süreci yüce bir güç tayin etmiştir. Söz konusu süreç olağan bir durumdur ve öte yandan da İsa bir kral da değildir.⁴⁹

C. İsa'nın Tebliği

İsa'nın çok kısıt süren peygamberlik dönemine İnciller'den yola çıkarak bir kronoloji çıkarmak imkânsızdır. İnciller'in bir kısmında bulunan bilgi, diğerlerinde yer almamaktadır. Yer alan bilgilerin bir kısmı da farklı tarihlerle irtibatlandırılmaktadır.⁵⁰ Tebliğ dönemi olaylarından bahsedecek olursak ilk olarak İsa'nın vaftiz olayı ile başlamak gerekir. İsa, vaftiz edilmek üzere, Şeria Nehrine,

⁴⁵ Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:41, Sayı:1, 2000, s.310

⁴⁶ Barrov, a.g.e., s.103

⁴⁷ Evin Esmen Kısakürek ve Arda Kısakürek, *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi: Roma*, İstanbul, 2009, s.110

⁴⁸ Matta 1:21

⁴⁹ Kaya, a.g.m., s.40

⁵⁰ Harman, a.g.m., s.467

Yahya'nın yanına vaftiz olmak için gelir. Vaftizci Yahya, İsa'nın vaftiz olmasına engel olmak istese de İsa'ya uyararak O'nu Şeria Nehri'nde su ile vaftiz eder.⁵¹ Bundan sonra İsa, İblis tarafında bazı imtihanlardan geçirilerek İblis'in vaadlerini reddeder.⁵² İsa, Paskalya'nın yaklaştığı günlerde M.S. 27 veya 28 yılının Nisan ayında⁵³ Kudüs'e gelir, Paskalya'dan sonra buradan ayrılıp Yahya'nın yanına Yahudiye Bölgesi'ne giderek tebliğ faaliyetleri gösterir. Vaftizci Yahya'nın tebliğ çalışmaları ile dikkat çekmesi ve tutuklanmasından sonra Nasıra'dan ayrılarak Celile'ye gider ve Kefernahum'a yerleşir.⁵⁴ Sinoptik İnciller'in ortak vermiş olduğu bilgiler ışığında İsa'nın asıl tebliğ faaliyetlerinde bulunduğu yer Celile'dir.

İsa'nın Celile'deki tebliğ faaliyetlerini dört kısımda incelemek mümkündür:⁵⁵

1. İlk kısımda kendi şehri olan Nasıra'dan ilk çıkarılışı vardır. Tahminen bu süre dört ay kadar sürer.⁵⁶ Bu dönemde İsa'nın insanları, tövbe etmeye çağırması sebebiyle, “göklerin egemenliğinin yaklaşması”ndan bahsettiği⁵⁷ görülmektedir. İsa'nın bu daveti, bazı grupların özellikle Ferisilerin kendisine düşmanlık beslemesine sebep olur. Bunun üzerine Hirodes yandaşları ve Ferisiler İsa'yı öldürmek konusunda anlaşma yaparak planlara başlarlar.⁵⁸

2. İkinci kısımda Paskalya sebebiyle İsa'nın Kudüse'e gelmesi ve Ferisilerin kininin daha da katlanmasına sebep olması safhası vardır.⁵⁹ Celile'ye dönen İsa'nın sebt (cumartesi) günüyle ilgili belirlenen kuraların dışında davranması Yahudilerce tepkiyle sebep olur.⁶⁰ Halk tarafında oldukça fazla taraftarı olan İsa için Ferisiler ölüm planları hazırlamaktadır.⁶¹

⁵¹ Matta. 3:13-15

⁵² Matta. 4:1-11

⁵³ Harman, a.g.m., s.467

⁵⁴ Matta. 4:12-15

⁵⁵ Harman, a.g.m., s.467

⁵⁶ Luka. 4:16-30

⁵⁷ Matta. 4:17

⁵⁸ Markos. 3:6

⁵⁹ Yuhanna. 5:1-47

⁶⁰ Matta. 12:1-8

⁶¹ Matta. 12:14

3. Üçüncü aşamada havarilerini seçer⁶², dağda yapmış olduğu meşhur vaazla birçok hakikati ortaya koyar.⁶³

4. Dördüncü aşama ise, Hirodes'in dağdaki vaazı sonrasında İsa'ya karşı tutumuna kadar sürer. Nasıra'dan tekrardan çıkartılınca, havarilerini tebliğ için yakın bölgelere gönderir.⁶⁴ Yahya öldürülünce,⁶⁵ İsa'yı Celile bölgesinde kendisine inanan kimseler kral yapmak isterler.⁶⁶ İsa, bölgeden ayrılarak Sur ve Sayda civarına, oradan Dekapol'e ve sonunda Kefernahum'a döner ve altı ay kadar kalarak bu bölgede tebliğ çalışmalarını yürütür.⁶⁷ Bu sırada İncil'lere göre mucizeler göstermeye devam eder. Ölümünü ve dirilişi bilgisini verir,⁶⁸ Yahuda ve Pere bölgelerinde dolaşır. Kudüs'e çok yakın bir yerde, Beytanya'da ölümünün üzerinden dört gün geçen Lazar'ı diriltir.⁶⁹ Bu olaganüstü olay Kudüs'te hızlı bir şekilde yayılır ve Başkahin Kayafa'nın önderliğinde toplanan Sanhedrin'de "İsa'nın yaptıklarının kendileri için tehlike oluşturduğu" vurgusu yapılarak, İsa'nın öldürülmesi konusu gündeme gelir ve bu amaçla planlar yapılır.⁷⁰ Olanların farkında olan İsa, Kudüs bölgesinden ayrılarak Efraim'e, sonrasında da Pere'ye geçer.⁷¹ Tekrardan Kudüs'e dönerek Eski Ahit'te "Korkma ey Sion kızı, işte kralın bir eşek sıpasına binmiş geliyor"⁷² ifadesindeki Mesih'in aslında kendisi olduğunu vurgulamak amacıyla bir eşek sıpasının üzerinde Kudüs şehrine girer.⁷³ Bu arada İsa'nın havarilerinden olan Yahuda İskariyot, başkahinlere giderek otuz gümüş⁷⁴ karşılığı İsa'nın yerini söyleyeceğini bildirir.⁷⁵ İsa havarileriyle Sofrada iken, üzüntüye kapılarak içlerinden birinin, kendisinin ele verileceğini bildirir ancak o kişinin kim olduğuna dair açıklama yapmaz.⁷⁶ Eline ekmek alarak "bu benim bedenimdir" diyerek havarilerine

⁶² Matta. 4:18-22; Markos. 3:13-19; Lukka. 5:1-11; Yuhanna. 1:42 vd.

⁶³ Matta. 5:1-47, 6:1-34, 7:28; Lukka. 6:20-49

⁶⁴ Matta. 10:5; Markos. 6:7; Lukka. 9:2

⁶⁵ Matta. 14:10; Markos. 6:27

⁶⁶ Yuhanna. 6:15

⁶⁷ Matta. 15:21; Markos. 7:31

⁶⁸ Matta. 16:21, 17:23; Markos. 8:31, 9:31, 10:34; Yuhanna. 12:23

⁶⁹ Yuhanna. 11:43-44

⁷⁰ Yuhanna. 11:47

⁷¹ Yuhanna. 11:54

⁷² Zekerya. 9:9

⁷³ Yuhanna. 12:18

⁷⁴ Matta. 26:14-15

⁷⁵ Matta. 26:14-15; Markos. 14:10; Lukka. 22:4

⁷⁶ Matta. 26:11; Markos. 14:18; Lukka. 22:21; Yuhanna. 13:21

uzatır. Sonra bir kâse alarak “bu benim kanımdır” diyerek ondan da havarilerine ikram eder.⁷⁷ Daha sonra havarilerine bazı ikazlarda bulunur olacakları önceden sezmiştir, hatta içlerinden Simun Petrus İsa’yı asla bırakmayacağından bahsetse de İsa Simun’a daha sabah olmadan kendini üç defa inkâr edeceğinden bahseder. İsa buradan havarileriyle Zeytin Dağı’na geçer arkasında bir grupla Yahuda İskaryot gelir ve o sırada sitemde bulunur. Bunun üzerine İsa’yı koruma amaçlı kılıçlar çekilmek istenses de İsa buna müsaade etmez ve direniş gösterilmemesini ister. Burada, İsa’nın Yahuda ile kendisini yakalamaya gelen grubun sanki bir haydutun, katilin peşindeymiş gibi gelmiş olmalarına üzülen tepki gösterdiğinden bahsedilmektedir.⁷⁸

Sanhedrin toplanır ve tutuklanan İsa’yı sorguya çekselerde ilk başta bir sonuç elde edilemez ve sonra Mesih olup olmadığı sorusunda İsa açıkça Mesih olduğunu dile getirir ve bunun üzerine halkı kandırdığı, bölge yöneticisine vergiyi reddettiği gerekçesiyle öldürülmesi kararı verilir. İsa Mesih ve kral olduğu iddiası ile dönemin Roma Valisi Pontius Pilatus’a götürülür ancak sorgusunda Pilatus O’nun zararlı biri olmadığı, suçsuz olduğu kanaatine varsa da bölge Yahudilerinin başkahinler önderliğinde isyan çıkartmasından korkar ve durumu İsa’nın Celile’li olduğunu öğrenince Onu o bölgeden sorumlu olan Hirodes’e gönderir. Hirodes durumla çok ilgilenmez ve tekrardan İsa’yı Pilatus’a gönderir. İstemese de baskılar sonucu İsa’nın çarmıha gerilmesini onaylar.⁷⁹ Daha sonra Yahudiler bir Cuma günü saat dokuz civarı İsa’yı Golgota Tepesi’ne götürüp asarlar ve çarmıha gerildiği yerin üzerine de Yahudilerin Kralı, Nasıralı İsa yazan bir levha asarlar.⁸⁰

İslam kaynaklarında ise Hz. İsa’nın durumu için Hz. İsa (a.s.)’nın ve Havâriilerin davetine uymak istemeyen İsrâiloğulları, onu öldürmeyi planlamışlardır. Romalı askerler, Hz. İsa hakkındaki yakalama kararını uygularlar. Yerini öğrenip, etrafını sararlar, onu ele veren kişi, Hz. İsa’nın havarilerinden birisidir. Allah o adamın kendisini ve sesini Hz. İsa’ya benzettir, askerler İsa diye onu yakalarlar. Allah

⁷⁷ Matta. 26:20-29; Markos. 14:18-25; Lukka.22:14-22; Yuhanna. 13:2-21

⁷⁸ Lukka. 22:33-54

⁷⁹ Matta. 26:47-74; 27:1-26; Markos. 14:1-72; 15:1-15; Lukka. 22:54-71; 23:1-25; 18:1-40; 19:1-16

⁸⁰ Matta. 27:27-50; Markos. 15:16-37; Lukka. 23:26-46; Yuhanna. 19:17-30.

bu işi diğerlerinin gözlerinden saklar ve böylece çarmıha gerilme işi yerine getirilir. Hz. İsa'ya gelince, Cenab-ı Hak onu bu badireden kurtarmıştır. Topluluğun arasından rahatça sıyrılıp çıkar. Hiç kimse onun farkına bile varmamıştır.⁸¹ Kur'ân-ı Kerim'de peygamber kıssalarından oldukça fazla bahsedilmiştir. Hz. İsa konusunda annesi Meryem'den onun iffet ve Allah'a teslim oluşundan da bahsedilerek diğer peygamberlere nazaran farklı bir durum anlatılmıştır. Ayrıca peygamberlerin erdemlerinden, mücadelelerinden, iradelerinden bahsedilmiş ve aynı durum Hz. İsa için de anlatılarak mucizlerine tebliğ dönemine ve yaşadığı zorluklara değinilmiştir.⁸²

III. Havariler Dönemi

İnciller'de ve bazı Kanonik metinlerde bahsedilen "Apostolik Kilise" ilk Hıristiyan grubuna yani Havarilere has kilise anlamına gelir. Bu oluşum ilk Hıristiyan topluluğunu oluşturmaktadır. Tahmini olarak tarihlendirilmesi İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra miladi 30-100 tarihleri arasını kapsar. Bu oluşum günümüzde ki anlamıyla mimari binadan ziyade bir cemaati temsil etmektedir. Tarihlenmesi havarilere kutsal ruhun görüldüğü Pentakost'tan başlayarak Yeni Ahit'in son kitabı olan ve Yuhanna'nın yazdığına inanılan Vahiy Kitabı'nın yazıldığı düşünülen tarihe kadar devam etmektedir.⁸³

A. Havarilik Nedir?

Arapça "haver" kökünden türeyen havari kelimesi arkadaş, dost, seçilmiş kimse, eşlik eden, taraftar manalarına gelirken sözlükte ki manasıyla ise de "beyaz olmak; iyice beyazlatmak" anlamlarını taşır.⁸⁴ Bu kelime diğer dillerde birbirlerine oldukça yakın ifadelerle telaffuz edilir. Grekçe'de "apostello" ve "apostolos", Fransızca'da "apôtre", İngilizce'de "apostle" (çoğulu apostles), İtalyanca'da

⁸¹ Ali Altay, *Kur'an'a Göre Hz. İsa ve Nüzulü Problemi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005, s.18

⁸² Kaya, a.g.m., ss.47-48

⁸³ Thomas Michel, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş*, İstanbul, 1992, s.96; Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.13

⁸⁴ Osman Cilacı, "Havari", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.514

“apostolo”, Almanca’da “apostel”, İspanyolca’da “apóstol”, Rusça’da аПостол (okunuşu apostol) şeklinde farklı lisanlarda benzer fonotik özellikler taşır.⁸⁵

Yeni Ahid’de havari karşılığı olarak Yunanca’da ki kelime olan apostolos (İng.Apostle) sözcüğü kullanılır. Heredot, “ulak, kurye, haber taşıyan, elçi” anlamında iki kez, Septuaginta (Yetmişler) kitabında ise, aynı anlamda bir kez kullanılır. Kelimenin Klasik Yunanca’da denizciliğe has bir kullanımı vardır. Septuagint’te yer alan tek manaya gelen kullanımının aksine, I. yy Yahudiliğinde kelime iki mana taşımaktadır: Birincisi, genel mana da (elçi, delege); ikincisi ise İsa’nın şahsı için de kullandığı dini anlam içeren (tanrı elçisi)dir.⁸⁶

Genelde manada havari kelimesi, Allah’ın peygamberine iman edip ona yardım için elinden geleni yapmaya hazır olan ve bizzat İsa tarafından seçilen on iki kişilik grubu ifade etmek için kullanılır. Batı lisanında havari sözcüğü karşılığında apôtre, apostle, kelimeleri kullanılır ve Grekçe’deki anlamıyla “verilen bir görevi yerine getirilmek için gönderilmiş” manalarında ki apostolos kelimesinden gelmektedir.⁸⁷ İnciller’e göre İsa, henüz tebliğine yeni başladığı dönemde adına havari dediği kedisine yardımcı on iki kişiyi, çeşitli yerlere seyahatleri sırasında seçmiştir.⁸⁸ Ayrıca Yeni Ahit’in bazı yerlerinde onlardan “on iki havariler”⁸⁹ ve “havâriiler”⁹⁰ olarak bahsedilmekle beraber; “şâkird” diye de bahsedilmektedir.⁹¹

⁸⁵ Ulutürk, a.g.e., s.41

⁸⁶ Fuat Aydın, “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus’un Havarilik Anlayışı”, 2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği), Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara, 2002, s.72

⁸⁷ Cilacı, a.g.m., s.514

⁸⁸ Luka, 6:13

⁸⁹ Vahiy, 21:14

⁹⁰ Luka, 6:13; Markos, 6:30

⁹¹ Matta, 11:1; 14:26; 20:17; Yuhanna, 20:2

B. On İki Havari ve Hayatları

Havâriilerin bazı küçük farklılıklarla Matta⁹² ve Markos⁹³ İncilleri'nde dile getirilen isimleri şunlardır: Simun Petrus, Andreas, Ya'küb (Zebedi'nin oğlu), Yuhanna, Filipus, Bartolomeus, Tomas, Matta, Ya'küb (Alfeus'un oğlu), Taddeus, Gayyur Simun, Yahuda İskariyot. Onuncu havâri Taddeus'un adı Matta'da⁹⁴ Lebbeus, Markos'ta⁹⁵ Taddeus, Luka'da⁹⁶ ise Ya'küb'un oğlu Yahuda olarak geçmektedir. Kur'an'da ise havariler şöyle anlatılmaktadır: "İsrâiloğullarındaki inkârcılığı sezen Hz. İsa, "Allah yolunda bana yardımcı olacaklar kimlerdir? dediğinde, havâriileri ise "Biz, Allah yolunun yardımcılarıyız; Allah'a inandık. Şahit ol ki bizler Müslümanlarız."⁹⁷ Şeklinde cevap verdiler ve bu inançlarını Allah'a karşı şöyle ikrar ettiler: "Rabbimiz! İndirdiğine inandık ve Peygamber'e uyduk. Şimdi bizi (birliğini ve peygamberlerini tasdik eden) şahitlerden yaz."⁹⁸

İsa, İsrail'in on iki kabilesini temsilen havarilerin sayısını da on iki kişi olarak belirlemiştir.⁹⁹ On iki sayısı ile ilgili benzer görüşlerde İsa havarilerine, ardından gelen sizler, insanoğlu görkemli tahtına oturduğunda sizler de on iki tahta oturup İsrail'in on iki kabilesini yargılayacaksınız"¹⁰⁰ hükmüne dayanmaktadır.

1. Simun Petrus

Havarilerle ilgili sıralamalarda Simun Petrus daima ilk sırayı almaktadır. Petrus, havarilerden Andreas'ın yaşça büyük kardeşidir. Petrus'un babasının adı Yuhanna'nın Vahiy kitabında Yuhanna¹⁰¹ diye geçse de, Matta'ya göre de Petrus'un babasının adı Yunus olarak ifade edilmektedir.¹⁰²

⁹² Matta, 10:2-4

⁹³ Markos, 3:16-19

⁹⁴ Matta, 10:3

⁹⁵ Markos, 3:18

⁹⁶ Luka, 6:16

⁹⁷ Âl-i İmran, 3/52

⁹⁸ Âl-i İmran, 3/53

⁹⁹ Cilacı, a.g.m., s.514

¹⁰⁰ Matta. 19:28

¹⁰¹ Yuhanna. 21:15

¹⁰² Matta. 16:17

Simun Petrus İsa'ya ilk tabi olan havarilerdendir ve bu yüzden önemlidir. Vaftizci Yahya tarafından Şeria Nehrin'de vaftizden sonra Galile Denizi yanından geçerken Simun ve kardeşi Andreas 'ı denizde balık tutarken görür ve onları havarisi olarak seçer. Onlarda işlerini bırakıp İsa'yı takip ederler. Az ileride ağ onarırlarken gördüğü Zebedi'nin oğlu Ya'küb ile kardeşi Yuhanna'yı da çağırılmış, onlarda işlerini bırakıp İsa'nın peşinden gitmişlerdir.¹⁰³

İsa, birçok defa Simun Petrus'a havariler arasında farklı bir yer vermiş, Simun'a Petrus yani 'taş' lakabını vererek, topluluğunu onun üzerine kuracağından İncillerde bahseder.¹⁰⁴ Matta hariç diğer İnciller Petrus yerine Simun adını kullanırlar.¹⁰⁵

Ölümüyle ilgili kaynaklarda birbirine yakın tarihler ve ölüm sahneleri gösterilmektedir. Bunlardan ilki Pavlus'un görüşü, Neron döneminde (54-68) idam sonucu öldürüldüğüdür. Bu fikre kaynak ise erken dönem kilise babalarının görüşleri ve Pavlus'la ilgili apokrif metinlere dayanmaktadır. Bu kaynaklar, Pavlus ve Petrus'un birlikte aynı gün öldürüldüklerini ileri sürer. Tertullian'nın, "Zındıklara Karşı Reçete" adlı eserinde Neron zamanında Hıristiyan inancına sahip kişilerin işkencelere ve baskılara maruz kalmasına Pavlus ve Petrus'unda bu bağlamda öldürülmesine değinir.¹⁰⁶ Simun Petrus, Roma'da M.S. 67 yılında yakalanarak işkencelerle öldürülür. Roma'nın ilk piskoposu, kilisenin temel taşı, İsa'nın havarilerin ilki olan Petrus, aynı zamanda ilk papa ünvanına da sahip olan havari olarak kabul edilir.¹⁰⁷

¹⁰³ Matta, 4:17-22

¹⁰⁴ Matta, 16:18

¹⁰⁵ Muammer Ulutürk, "Katolik Hıristiyanlığına Göre İsa'nın Halefi İlk Papa Havari Simun Petrus", Marife Dergisi, Yıl 6, Sayı 1, 2006, s.148

¹⁰⁶ Şinasi Gündüz, *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s.82

¹⁰⁷ Mehmet Aydın Ahmet Hikmet Eroğlu, "Papalık" TDV İslam Ansiklopedisi,

<https://islamansiklopedisi.org.tr/papalik> (20.05.2019)

2. Andreas

Yuhanna İncili'ne göre babasının adı Yuhanna, Matta İncili'ne göre Yunus olan Andreas, Simun Petrus'un kardeşidir. Yeni Ahit'te Andreas'ın ismi Luka ve Matta'da sadece bir kez geçerken, Yuhanna ve Markos'ta üç yerde adı geçer. Andreas'tan başka İsa'nın havarileri arasında Grekçe isim taşıyan havarisi yoktur. Andreas ismi Grekçe'de mert, güçlü, yiğit anlamlarına gelmektedir. Milattan önce Yahudiler arasında özellikle de ikinci ve üçüncü yüzyılda, muhtemelen Roma hâkimiyeti etkisiyle bu isim yaygınlık göstermektedir.

Andreas, İsa'nın birçok mucizesine şahit olmuş olan bir havaridir. Celile'de İsa'nın hastaları iyileştirme mucizelerini görmek isteyen kalabalık bir grup Fısıh Bayramı'na yakın günlerde İsa ve havarilerini takip ederler. Bu insanların nasıl doyurulacağını ellerinde ki yiyeceklerin sadece beş arpa ekmeği ve iki adette balıktan başka bir şey olmadığını İsa'ya ileten Andreas'a, İsa yapması gerekeni söyler ve yaklaşık beş bin kişilik grubun karnı doyar. Bu mucize sonucunda da orada bulunanlar İsa'ya iman eder.¹⁰⁸

3. Yakup

Yuhanna'nın kardeşi Zebedi oğlu Yakup'ta havarilerdendir. Yeni Ahit'e göre İsa, Yahya'nın tutuklanmasından sonra Celile Gölü kıyısındaki Kefernahum'a yerleşir ve tebliğini burada yaymaya devam eder. Simun Petrus ve kardeşi Andreas'tan sonra, az ileri de balıkçılıkla uğraşan Yakup ve Yuhanna'yı da davet eder ve havari olarak seçer. Onlar da avlanmayı bırakarak, İsa'nın davetine icabet ederler.¹⁰⁹ Zebedi oğlu Yakup, İsa'yı ilk defa yukarıda da belirtildiği üzere Celili Gölü'nde balık tutarken görmüştür. Havari Yakup'un ismi tüm havarilerden bahseden listede bulunur.¹¹⁰

¹⁰⁸ Yuhanna. 6:1-14

¹⁰⁹ Matta. 4:12-22; Markos. 1:16-20

¹¹⁰ Matta. 10:2-4; Markos. 3:4-19; Lukka. 6:13-16

4. Yakup (Alfeus'un oğlu)

Havariler listesin iki Yakup ismi geçmektedir, bunlardan ikincisi Alfeus'un oğlu Yakup olarak bilinen ve kendisine boyunun kısalığı sebebiyle takılan “Küçük Yakup”¹¹¹ lakabı ile tanınır. Markos İncili'inde, İsa armıhta iken onu izleyenler arasındakileri kişileri sayarken bu lakap kullanılır. Kendisiyle ilgili olarak Yeni Ahit'te fazla bilgi bulunmamakla birlikte, Hıristiyanlık ilk dönemlerinde lahitlerde ki kabartmalar ve katakomplarda, bir elinde haçı, diğer elinde asası ve istiridye kabuklu şapkası ile betimlenmiştir.¹¹²

5. Zebedi Oğlu Yuhanna

Zebedi'nin oğlu Yakup'un kardeşi olan Yuhanna, on iki havariden birisidir. Yeni Ahit'in son ve dördüncü bölümü olan İncili'in kendi adıyla bilinen Vahyin ve bazı mektuplarında yazarı olarak kabul edilir. Hıristiyan inancında onun dini yaymak için Efes ve çevresine gittiği orada yerleştiği varsayılsada modern araştırmacılar bu konuya şüphıyla yaklaşmışlardır. Bazı rivayete göre Yuhanna, Patmos'a Adası'na sürülmüş ve orada sürgünde iken Vahyi ve bazı mektupları yazmıştır.¹¹³ İsa tarafından Yairus'un kızının diriltilmesi esnasında bu durumu izlemesine müsaade edilen kişilerden olan Yuhanna,¹¹⁴ aynı zaman da İsa'nın yüzünün ve kıyafetlerinin parlaması olayınada (transfiguration) şahit olmuştur.¹¹⁵ İsa'nın çarmıha gerilmesinde de orada olan Yuhannaya'ya İsa annesi Meryem'i emanet etmiştir.

6. Filipus

Adı Grekçe'de, Philippos, yani “atları seven” manasına gelir, rivayetlere göre Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Anadolu'da çeşitli yerleri dolaşmış ve Hierapolis (Pamukkale)'de öldürülmüştür. Filipus'la ilgili bilgilere Yuhanna ve Elçilerin

¹¹¹ Markos. 15:40

¹¹² Cilacı, a.g.m., s.515

¹¹³ şinasi Gündüz, “Yuhanna”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, s.309-400

¹¹⁴ Matta, 17:1

¹¹⁵ Matta, 5:1

İşleri’de yer almaktadır.¹¹⁶ Hz. İsa, Filipus ile Beytsay’da karşılaşmış ve kendisini takip etmesini söylemiş, sonra da havari olarak seçmiştir.¹¹⁷

Andreas ve Petrus gibi Filipus’ta Beytsaydalı’dır. İsa ile ilk karşılaşması Andreas ve Petrus’un İsa tarafından davetinden bir gün sonradır. Beytsaydalı Filipus, Natanyel’i bularak ona, Eski Ahitte sözü geçen ve peygamberlercede bahsedilen kişiyi bulduklarının haberini verir. Natanyel buna pek inanmaz ve Filipus Natanyel’i alır İsa’ya götürür. Kendisine doğru gelen kişiyi gören İsa Natanyel’e övgü dolu sözlerle hitap eder.¹¹⁸ Filipus böylece diğer adı Bartalmay olan Natanyel’i İsa ile ilk karşılaştıran kişidir.

7. Matta

Roma hâkimiyetinde gümrük memurluğu yapan Matta’nın daveti İsa tarafından Kefernahum’da yapılmıştır. Yeni Ahit’in muhtelif yerlerinde altı kez geçen Matta ismi Yuhanna İncili’nde yer almaz. Mattiya’dan türetilmiş olan Mattai İbranice İncil kitabında bu şekilde kısaltılmıştır.¹¹⁹ Markos İncil’i¹²⁰ ve Luka İncil’inde¹²¹ Matta, Alfeus’un oğlu Levi olarak ifade edilmektedir. Matta yine kendi adıyla bilinen Matta İncili’nin yazarıdır.¹²²

Matta, kendi İncil’ini Filistin bölgesinde ki aslen Yahudi olan ve sonradan Hıristiyanlığa geçenler için onların dilinde yazmıştır.¹²³ Matta İncili’nin yazarıyla ilgi bilgi bulunmamaktadır. II. Yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan piskopos Papias Matta’nın İncil’ini İbrani dilinde yazdığını herkesinde anlama kapasitesi ve bilgisi bağlamında onu yorumladığını ifade etmektedir. Grekçe yazılmış olan Matta İncili Matta’ya ait olduğu düşünülse de günümüz bilimsel araştırmalarına dayanarak Matta’nın İncil’ini İbranice’nin konuşma dili olan Aramice yazdığı kanaatindedir. Aramice yazılmış olan bu eser daha sonra Yunanca’ya çevrilmiş ve yapılan bazı

¹¹⁶ Ulutürk, a.g.e., s.108

¹¹⁷ Yuhanna, 1:43-44

¹¹⁸ Yuhanna, 1:45-47

¹¹⁹ Matta, 9:9; Markos, 2:14; Luka, 5:27

¹²⁰ Markos, 2:14

¹²¹ Luka, 5:27

¹²² Cilacı, a.g.m., s.514

¹²³ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s 86-87

ilavelerle son halini alıp Kanonik İnciller arasında ilk sırada Matta İncil'i yerini almıştır.¹²⁴

8. Tomas

Havari Tomas hakkında çok fazla bilgiye rastlanmaz, Grekçe Tomas'a Didimos'ta denilmektedir. İsa'nın destekçisi olmuş hatta İsa taşlandığı bir yer olan Yahudiye Bölgesi'ne gitmek istediğinde Tomas arkadaşlarına, biz de İsa ile ölmek için gidelim demiştir.¹²⁵ Tomas İsa'nın dirilişinden sonra orda değildir ve bu dirilişine ilk başta inanmaz. Onun ellerinde çivi izlerine ellerimi dokunmadıkça inanmam demiştir. Daha sonra İsa havarilerin arasına gelmiş oturmuş ve Tomas'a ellerini uzat ve çivi izlerine dokun, imansız olma demiştir.¹²⁶ Hıristiyan inancına göre Persler arasında Hıristiyanlığı yayan kişi Tomas'tır. Başka bir rivayete göre ise Hindistan bölgesinde tebliğde bulunduğundan söz edilir.¹²⁷

9. Taddeus

Taddeus, havarilerden olup adı Sinoptik İnciller'de sadece birer defa geçer. Onun havari olması dışında pek bir bilgi yoktur. Matta'da isminden Lebbeus¹²⁸, Markos'ta Taddeus¹²⁹, Luka'da ise Yakup Oğlu Yahuda¹³⁰ isimleriyle bahsedilir. Onunla ilgili rivayetler genellikle az olup, bu rivayetler apokrif mahiyet taşımaktadırlar. Bunlardan birine göre Taddeus, diğer adıyla Lebbaeus, İbrani soyundan olup Suriyelilerin yaşadığı Osroene'nin başkenti Edessa (Urfa)'dandır. Taddeus, Vaftizci Yahya'nın günlerinde; ibadet etmek, onun konuşmalarını dinlemek ve yaşamını görmek amacıyla Kudüs'e gelmiştir. Vaftiz olduktan sonra Taddeus adıyla tanınmıştır. Daha sonra İsa'nın görünüşü, öğretisi ve davranışlarını görerek

¹²⁴ Ömer Faruk Harman, "İncil", TDV *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000, s.271

¹²⁵ Yuhanna, 11:16

¹²⁶ Yuhanna, 20:24-29

¹²⁷ Cilacı, a.g.m., s514

¹²⁸ Matta, 10:3

¹²⁹ Markos. 3:18

¹³⁰ Lukka. 6:16;

onu örnek alıp öğrencisi olmuş ve Matta ile Markos'a göre de İsa tarafından On ikilerden biri ve onuncu havari olarak seçilmiştir.¹³¹

10. Yurtsever Simun

Simun hakkında ayrıntılı bilgi yer almamakla birlikte Sinoptik İnciller'de adı birer defa geçmektedir. Lakabı Yurtsever Simon'dur.¹³² Mattiya'nın havari seçilmesi sırasında ve havarilerin İsa ile birlikte Kudüs'e dönüşlerinde onlar arasındadır.¹³³

11. Bartalmay

Yeni Ahit'te, Bartalmay hakkında da diğer birçok havari de olduğu gibi detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bartalmay, Markos,¹³⁴ Matta,¹³⁵ Luka,¹³⁶ ve Elçilerin İşleri'nde¹³⁷ birer kez havari listelerinde geçmektedir. Bu üç İncil'de de İsa'nın dağda öğrencilerini yanına çağırıp onlar arasından havarilerini seçtiği bilgisi yer alır, bunlardan bir tanesi de Bartalmay'dır. Bartalmay adı, Grekçe'de Bartholomaios, Eski İbrani dilinde Bar Tolmai (Tolmai'nin Oğlu) şeklindedir.¹³⁸

12. Yahuda İskariyot

Yahuda İskariyot İnciller'e göre havâriilerin on ikincisidir.¹³⁹ İsa büyük bir inanan grupla tebliğ faaliyetlerinde bulunuyor her geçen gün kendisine inananların sayısı artmaktadır. Başkahnler İsa'nın söylemlerinden endişe duyarak onu Yahudi Yasa'sına karşı gelmekten dolayı suçlayarak öldürmek istiyorlar, ancak o günler bayram günlerine denk geldiği için halkın tepkisinden de çekinmektedirler. Havarilerden Yahuda İskariyot başkahnlere giderek İsa'yı otuz gümüş karşılığında ele vermeyi kabul eder.¹⁴⁰ Matta İncili'ne göre, yemekte iken İsa içlerinden birinin

¹³¹ Ulutürk, a.g.e., s.125

¹³² Matta. 10:2-4; Markos. 3:14-19; Lukka. 6:13-16

¹³³ Elçilerin İşleri. 1:13

¹³⁴ Markos. 3:13-19

¹³⁵ Matta. 10:2-4

¹³⁶ Lukka. 6:13-16

¹³⁷ Elçilerin İşleri. 1:13

¹³⁸ Markos. 3:18; Luka 6:14

¹³⁹ Matta, 26:14-16; 27:3-5

¹⁴⁰ Matta 26:14-15

kendisini ele vereceği bilgisi verir. Havariler üzüntü ile endişe duyarlar ve bunun kimin yapacağını sorarlar ancak İsa bu konu da isim vermez. Yahuda İskaryot sözün kendisi için söylenip söylenmediğini anlamak için sorular sorar ve İsa'da onun merakını Yahuda İskaryot aleyhinde ki sözle giderir.¹⁴¹ İsa'yı otuz gümüş karşılığında başkahinlere teslim etmiş ancak sonrasında pişman olarak intihar etmiştir. Havarilerin onikincisi olan Yahuda İskaryot'un yerine Yusuf ve Mattiya'yı boş kalan havarilik yerine önerdiler. Kura sonucunda Mattiya Yahuda İskaryot yerine on bir elçiye katılır.¹⁴²

IV. Pavlusçu Dönem (M.S. 33-67)

A. Pavlus'un Hıristiyanlık Öncesi Hayatı

Pavlus'un hayatına dair bilgiler mektuplarında¹⁴³ ve özellikle Elçilerin İşleri'nde¹⁴⁴ yer almaktadır. Pavlus, "Yabancıların Havarisi" olarak adlandırılmakla birlikte asıl adının Saul olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁵ Roma vatandaşı olarak Pavlus'un, "Saulos'u (Saul)" isminin Hıristiyan olmadan önce kullanıldığını, "Paulos (Paul)" isminin ise Hıristiyan olduktan sonra kullanıldığını aktarılmaktadır.¹⁴⁶

Doğum tarihi noktasında M.Ö 5-7 yılları ile M.S 10'a kadar değişik tarihler verilmektedir. Örneğin; Süleyman Turan, kesin tarih vermemekle birlikte Pavlus'un miladi 1-10 yılları arasında Tarsus'ta doğduğunu ve Roma vatandaşı bir Yahudi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁷ Miladi 62 yılında Filimon'a yazdığı mektubun bazı yerlerinde 55 yaşında olduğu bilgisinin yer alması, onun tahmini M.S. 6-10 civarında doğduğunu, 62-67 tarihleri arasında öldüğü tahmin edilmektedir.¹⁴⁸ Pavlus'un dünyaya geldiği ve çocukluğunu, gençliğini geçirdiği zengin ve renkli ortama sahip yer

¹⁴¹ Matta, 26:20-25

¹⁴² Elçilerin İşleri 1:23-26

¹⁴³ Mektuplar

¹⁴⁴ Elçilerin İşleri

¹⁴⁵ Aslı Kahraman, *1912-1925 Yılları Arasında Sebülürreşad Dergisi'nde Yayınlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2009, s.12

¹⁴⁶ Fuat Aydın, *Pavlus ve Din Anlayışının Yansımaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.38

¹⁴⁷ Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s.78

¹⁴⁸ Bilal Doğan, *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus- Pelagius Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008, s.33

“Tarsos” günümüzdeki adıyla Tarsus şehridir. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Pavlus, Tarsus’da iken Yahudi ve Roma vatandaşlığına sahipti. Bu durum O’nun ileride yapacağı yolculuklarında çok yardımcı olacaktı. Pavlus’un döneminde Tarsus pagan inançlarının hâkim olduğu bir yerdı.¹⁴⁹

Luka’nın yazdığı iddia edilen Elçilerin İşleri’ndeki pasajlara göre Pavlus, aldığı eğitimden ve Yunan diline hâkim olmasından dolayı çok genç yaşlardan itibaren saygınlık kazanmış oldukça samimi bir dindardır. Hatta bu saygınlığının bir göstergesi olarak kendisi Yahudilerin önemli kurul ve meclislerinde söz sahibi olabilme konumuna gelmiştir.¹⁵⁰ Pavlus’un Hıristiyan olmadan önce, ilk Hıristiyanların cezalandırılmasında rol oynadığı bildirilmektedir. Nitekim Hıristiyan bir inanan olan İstefanos’un taşlanarak öldürülmesi olayındaki kararı verenler arasında, Pavlus’un da olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹

B. Pavlus’un Hıristiyanlığa Girişi

Pavlus Roma topraklarında doğmuş, yetmiş ve birçok dini farklılıklara sahip kültürel yönden zengin olan bu bölgede, gençliğini geçirmiştir. M.S. 34 yılında Şam’a giderken geçirdiği vizyonun sonrasında kendisinin, İsa tarafından yabancılara elçi olarak görevlendirildiğine kanaat getirmiştir.¹⁵² Farklı bir ifadeyle Şam yolundaki “vizyon” olayından sonra, Pavlus artık kendini İsa’nın bir elçisi olarak kabul etmiştir.¹⁵³ Araştırmacılar vizyon olayının M.S. 32-38 yılları arasında gerçekleştiği tezi üzerinde durmaktadırlar.¹⁵⁴ Luka’nın dışında bu olayı bize aktaran olmadığı için vizyon hadisesini objektif bir şekilde değerlendirmek mümkün

¹⁴⁹ Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004, s.316

¹⁵⁰ Mahmut Aydın, *Hıristiyanlık, Yaşayan Dünya Dinleri*, Ed. Şinasi Gündüz, DİB Yayınları, Ankara, 2007, s.87

¹⁵¹ Elçilerin İşleri 8:1

¹⁵² Ronald D. Witherup, *Pavlus Hakkında On Soru On Cevap*, Çev: Süleyman Turan, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: IV, Sayı: IV, 2004, s.243

¹⁵³ Fuat Aydın, *Hıristiyanlık*, <https://studylibtr.com/doc/2542868/h%C4%B1ristiyanl%C4%B1k-fuat-ayd%C4%B1n> (Erişim Tarihi: 28.05.2019)

¹⁵⁴ Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006 s.85

değildir. Bu yüzden Luka'da bu konuyla ilgili aktarılan bilgilere de ihtiyatla yaklaşılması gerekecektir.¹⁵⁵

Pavlus aldığı Yahudi eğitimi, Hıristiyan olurken edindiği tecrübeler, düşünce ve çalışmaları ile Hıristiyanlığın ilk önderlerinden birisi olmuştur. Hıristiyanlığı yabancı milletler arasında yaymak için büyük çaba sarfetmiştir. Pavlus'un Asya ve Avrupa'da kurduğu kiliselere yazdığı mektuplar, Yeni Ahid'teki en eski yazılardır. Pavlus, iki ahit arasındaki ilişkiyi tanımlayarak kıyaslama yoluna gider. Eski Ahit'in kaynağının Sina olduğunu, Yeni Ahit'in ise günümüz Hıristiyanlığına yönelik olduğunu ve hür olmayı simgelediğini vurgular. Bu durum, Hıristiyan inancında Yeni Ahit'in Eski Ahit'i ortadan kaldırarak yok saydığı anlamına gelmemektedir.¹⁵⁶ Pavlus'un gerçekleştirmiş olduğu yolculuklarının hayatında önemli bir yeri vardır.

C. Pavlus'un Hıristiyanlığı Yayma Çabası ve Seyahatleri

Girdiği yeni dini, Hıristiyanlığı anlatmak için yaptığı ilk küçük gezilerinin yanında Pavlus, üç önemli yolculuk yapmıştır.

1. Birinci Seyahati

Pavlus'un ilk seyahati İ.S. 45-47 yılları arasındadır¹⁵⁷. Onun I. seyahati iki yıldan fazla sürmüştür. Bu seyahatine Barnabas ve Yuhanna ile birlikte çıkmıştır. Birlikte Kıbrıs'a, Küçük Asya'ya giderek insanlarla bir araya gelip yeni dini anlatmışlar ve Antakya'ya dönmüşlerdir. Bu seyahatte Pampilya ve Galatya'ya da gittiği, bu arada Perge, Psidya, Konya, İyana ve Derbe kiliselerini kurduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁸ Aziz Pavlos tarafından Derbe M.S. 47-49 ve 53 yılları arasında üç kez ziyaret edilmiştir. Ayrıca Derbe, Hıristiyanlar tarafından da kutsal kabul edilen bir Piskoposluk Merkezidir.¹⁵⁹ Pavlus'un Derbe'de (Karaman- Ekinözü) başarılı

¹⁵⁵ Eduart Caka, *Pavlus'un Mektupları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2009, s.19

¹⁵⁶ Kenan Has, Ahit Teolojisi'nin Dört İncil, Pavlus'un Mektupları ve Katolik Kilise Üzerine Yansıması, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:38, 2013, s.3

¹⁵⁷ Elçilerin İşleri, 1:3-5, 3:4-12

¹⁵⁸ Fuat Aydın, *Pavlus ve Din Anlayışının Yansımaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000, s.74

¹⁵⁹ Cengiz Topal, *Karaman Kültür Envanteri*, Karaman Valiliği, Karaman, 2009, s.15

faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Buralardan sonra Lystra'ya döndüğü, oradan da İkonium'a ve Pisidia Antiokheiası'na (Yalvaç) geçtikleri bahsedilmektedir.¹⁶⁰

Harita 2: Pavlos'un Seyahatleri (Kaynak)¹⁶¹

Pavlus'un Lystra'ya (Konya- Hatunsaray) geldiği sırada bu şehrin halkın da pagan inancı hâkimdi. İlk üç yüzyılda Roma'nın yoğun baskıları nedeniyle Lystra kapalı bir kültüre sahipti bu sebeple Roma'nın baskısından kaçan insanlardan bir kısmı Lystra'da yaşamışlardır. Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Lystra önemli bir dini merkez konumuna gelmiştir.¹⁶² Pavlus ile Barnaba'yı İkonium (Konya) ziyaretleri bitiminde Lystra'ya beraber gitmişlerdir. Listra'ya giden ikili yine faaliyetlerinde başarılı olmuşlardır. Lystra'da ayakları doğuştan sakat, bir adam vardır. Adam Pavlus'u can kulağıyla dinlemektedir. Pavlus doğuştan engelli olan bu adama bakar ve iyi edilebileceğini düşünür. Yüksek bir ses tonuyla, ayağa kalk der ve adam yerinden kalkıp yürür. Pavlus'un bu yaptığını gören grup şaşırır ve Lykaonia dilinde, "Tanrılar, insan suretinde aramıza inmiş!" diye bağırır.¹⁶³ Bu olay

¹⁶⁰ Elçilerin İşleri; 14:21

¹⁶¹ Ahmet Aras, Harita ve Grafiklerle Dinler Coğrafyası, Emin Yayınları, Bursa 2016, s.71

¹⁶² Muammer Ulutürk, Lystra'da İlk Hıristiyanlar ve Lystra'nın Hıristiyanlıktaki Yeri, *Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, Konya, 02-04 Ekim 2011, s.2

¹⁶³ Elçilerin İşleri; 16:2-3

sonrasında Halk Barnaba'yı Zeus'a, Pavlus'u de Hermes'e benzetirler. Bilindiği üzere Zeus, Yunan Tanrılarının baş Tanrı'sıdır. Hermes de Zeus'un habercisi konumunda ve aynı zamanda da Tanrılarının en kurnazı ve hırslısı olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁴

Fakat Barnabas ile Pavlus bunu duyunca giysilerini yırtıp kalabalığın içine dalarlar kendilerine böyle şeyler söylenmemesi gerektiğini onlarında zaafları olan insanlar olduğunu, bu boş şeyleri bırakıp Tanrı'ya yönelmeleri gerektiğini söylerler. Pavlus ve Barnaba o kalabalığa bunları diyerek kalabalığı kendileri için kurban sunmaktan güçlükle alıkoymuşlardır.¹⁶⁵

Pavlus ile Barnaba Lystra'ya geldiğinde burada annesi inançlı bir Yahudi, babası ise Yunanlı, Timoteus isimli birisi ile tanışır. Pavlus Lystra'daki Hıristiyanlar tarafından sevilen bu gencin kendisi ile gelmesini ister¹⁶⁶. Nitekim Pavlus'un mektupları arasında Timoteus'a yazdığı mektuplar dikkat çekicidir. Çünkü Pavlus kendisi cezaevinde ve idam beklerken salıverilen Timoteus'a, bu mektubu yazmıştır. Bu mektubunda dini yanlış yayanlara karşı ona güç vermek için öğütte bulunmuş, ona tebliğ görevi yüklemiş ve bu esnada nasıl davranması gerektiğini söylemiştir. Bu arada ondan, fakirlere yardım etmesini ve cemaat önderi olacakları atamada dikkatli olmasını istemiştir. Bu mektubunda inanan kadınları onore etmiş ve onları sade giyinmeye, edepli olmaya çağırmıştır.¹⁶⁷

Lystralılar, Konya'dan gelen Yahudiler'in kışkırtmasıyla Pavlus'u taş tutarlar. Kendisini taşıyanlar Pavlus'u ölü sandıkları için tekrar kente girebilmiş ve Barnabas ile oradan ayrılıp Derbe'ye gitmiştir.¹⁶⁸ Renan (1869) bu olayı şu şekilde ifade etmektedir: *“Yahudiler arasında yeni dinin yayılması Iconium ve Pisidia Antiokheiası'nda hemen duyuldu ve burada yaşayan Yahudilerin bu duruma öfkelenmesine sebep oldu. Yahudiler, halkı kışkırtmak için Lystra'ya özellikle kişiler gönderdi. Burada Pavlus'u şehir dışına çıkartıp taşladılar ve ölüme terk ettiler.*

¹⁶⁴ Caka, a.g.e., s.29

¹⁶⁵ Elçilerin İşleri; 14: 14-17

¹⁶⁶ Elçilerin İşleri; 14: 8-11

¹⁶⁷ Timoteos'a Mektup; 1: 1-11

¹⁶⁸ Elçilerin İşleri; 14: 19-20

*Pavlus'a inanlar yardımına geldi muhtemelen ciddi yaraları olmayan Pavlus'a yardım ettiler geceleyin şehre giren Pavlus ertesigün Barnabas ile Derbe'ye geçti''.*¹⁶⁹

Barnabas ile ayrılmadan yaptıkları Konya'daki tebliğ esnasında birçok insanın Yahudilik ve putperestlikten, yeni dine dönmelerine sebep oldukları için çoğunluğu oluşturan Yahudilerce kovalanmışlardır.¹⁷⁰ Görünüşe bakılırsa İconium'daki Hıristiyan cemaati sıkıntılar ve zorluklar içinde ortaya çıkmış birçok dindar Yahudi tarafından yaptıkları bu tebliğ tepki çekmiştir, fakat yine de Hıristiyanlık bu bölgede yayılmıştır. Lystra'da (Hatunsaray) ilk başlarda gizlice evlerde toplanan cemaat bazen daha büyük bir cemaate sahip olan İconium'daki (Konya) Hıristiyanları da ziyaret etmiştir.¹⁷¹

2. İkinci Seyahati

Pavlus ile Barnabas bu seyahat öncesinde anlaşmazlığa düşerek ayrılmışlardır. Bazılarına göre bu ayrılığın sebebi Yuhanna ya da Markos'u yanlarına alma konusundan kaynaklanmaktadır. Bu düşüncenin sebebi olarak Barnabas'ın Markos'u aralarına almak istemesine karşın, Pavlus'un bunu kabul etmemesi gösterilmektedir.¹⁷² Yine bazılarına göre ise özellikle putperest kökenlileri Hıristiyanlığa kazanmak için Pavlus'un sergilediği gereksiz esneklikler ve Yahudi kökenli Hıristiyanları karşısına alması, Barnabas'ın hoşuna gitmemiştir. Bunun sonucunda Barnabas ile Pavlus'un yolları 48 yılından itibaren ayrılmıştır. Pavlus bundan sonraki seyahatlerine yalnız devam etmiştir.¹⁷³

Aslına bakılırsa burada Pavlus'un, Barnabas'ı halk üzerindeki tesiri ve tecrübesi sebebiyle bir müddet kullandığı, kendini kabul ettirmek maksadıyla ondan yaralandığı, Barnabas'a ihtiyacı kalmadığında da bir bahane ile ondan ayrıldığı

¹⁶⁹ Fuat Boyacıoğlu, Ernest Renan'ın Hıristiyanlığın Kökenleri 3: Aziz Paul/Pavlus İsimli Kitabında Lystra/Hatunsaray, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:6, 2013, s.272

¹⁷⁰ Elçilerin İşleri; 14: 1-28

¹⁷¹ Marc Madrigal, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, Kutsal Kitap ve Arkeoloji, 2014, s.16 <https://hristiyankitaplar.com/tr/reader/62> (Erişim Tarihi: 15.05.2019)

¹⁷² Elçilerin İşleri; 15:1-41

¹⁷³ Fuat Aydın, *Pavlus ve Din...*, s.77

kanaati kaynaklarda ifade edilmektedir. Bununla birlikte Pavlus, Barnabas'tan çok şey öğrenmiştir. Onunla seyahatlerinde hem çevreyi tanımış hem de kendini tanıtmış ve saydırmıştır. Ancak kendine güveni geldiğinde ve Barnabas'a ihtiyaç kalmadığında ondan ayrılmıştır. Bu seyahati 18 ay sürmüş ve 50 ila 52 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu seyahatinde yine Küçük Asya, Yunanistan ve Makedonya'ya gitmiştir. Bazı araştırmacılara göre, bu seyahati İ.S. 49-52 yılları arasında arkadaşları Timoteus ve Silas ile birlikte yapmış; Makedonya, Filibe, Selanik ve Pire kiliselerini kurmuş, Atina ve Akhala'da konuşma ve tartışmalara girmiş, kendisine ve yeni dinine yapılan sataşmalara karşı savunmalar yapmıştır. Bu esnada altı ay süreyle oralarda kalmış ve Suriye üzerinden dönmüştür.¹⁷⁴

3. Üçüncü Seyahati

Bu seyahati İ.S 52-55 ya da 52-56 arasında ve üç yıl civarı sürmüştür. Bu yolculuğunda Efes'te 2 yıl kalmıştır. Tekrar Korint ve Makedonya'ya gitmiş, 56 yılında da Kudüs'e dönmüştür. Bilindiği gibi Kudüs'e bu son gelişinde Yahudiler ile çok çetin tartışmalara girmiş, sonra Romalılar tarafından tutuklanmış ve iki yıl hapiste kalmıştır.¹⁷⁵ Bazı kaynaklarda ise bu seyahatini, İ.S. 53 -57 yılları arasında arkadaşı Luka ile yaptığı ve bu seyahatte Antakya, Efes, Tiros, Makedonya yolunu takip ederek Kudüs'e döndüğü aktarılmaktadır. Gentilelerle olan ilişkisi dolayısıyla Kudüs'te Yahudilerin düşmanlığına maruz kalmış, hatta Kudüs'teki Asyalı Yahudiler, Pavlus'u tapınakta görünce halkı kışkırtmışlardır. Onu yakalayan halk, sürükleyerek tapınak dışına çıkarmış ve Pavlus'u linçten Roma askerleri kurtarmıştır. Zincirlenen Pavlus, komutanı ikna etmeyi başararak kalabalığa konuşma yapmaktan geri durmamıştır.¹⁷⁶ Bu konuşmasında çok iyi bir Yahudi iken yaşadıklarını ve Şam Vizyonu ile dönüşünü anlatmıştır. Ancak sonra dahada öfkelenen halkın teskin edilmesi için Sanhedrin'de sorgulaması gerçekleşmiştir.¹⁷⁷

Pavlus bu mahkemeler esnasında Yahudilere hakareten yargılanmış; ancak bunun yeni inanç anlayışından kaynaklandığını ifade ederek iddiayı reddetmiştir.

¹⁷⁴ Bilal Doğan, a.g.e., s.42

¹⁷⁵ Fuat Aydın Aydın, *Pavlus ve Din...*, s.80-81

¹⁷⁶ Elçilerin İşleri; 21:1-40

¹⁷⁷ Elçilerin İşleri; 22:1-30

Hatta Vali Feliks'in kendisinden rüşvet beklediğini de belirtmekten çekinmemiştir.¹⁷⁸ Sezarya'ya atanan yeni vali Festus'a Yahudiler, Pavlus'un Kudüs'te yargılanması isteğinde bulunmuşlardır. Burada amaçları onu öldürecek zemin oluşturmaktır. Sonunda Pavlus'un zekâsı ve etkili savunmasıyla, ortaya bir suç çıkmamış ve kendisi Vali Feliks'ten Sezar'a haber göndererek Roma'da yargılanma isteğinde bulunmuştur. Fakat bu arada iki yıl hapiste kalmıştır.¹⁷⁹

Kral Agrippa karşısında da mahkeme edilen Pavlus, çok dokunaklı bir savunma yapmış ve kendi söylediklerinin Musa da dâhil önceki peygamberlerin haber verdiğinden başka bir şey olmadığını, İsa Mesih'in insanlık için kendini feda edeceğini onlara da bildirdiğini söylemiştir. Bu ve benzeri cümlelerle yapmış olduğu etkili konuşma neticesinde, Kral Agrippa suçlanacak bir şey olmadığı kanaatine varmış ve onu serbest bırakmak istemiş ancak Pavlus Sezar'a gidip yargılanmayı kendisi istediği için bunu yapamamıştır. Pavlus, bundan sonra imparatorluk askerleri eşliğinde İtalya yolunu tutmuştur. Çok tehlikeli bir deniz yolculuğu sonunda Malta'ya varmışlardır.¹⁸⁰

Malta'da üç ay kaldıktan sonra Roma'ya gitmişlerdir. Bazılarına göre Pavlus, orada kiraladığı bir evde göz hapsinde tutulmuştur. Bazılarına göre de Roma vatandaşı olduğu için yargılanmak üzere kendi isteği ile Roma'ya getirilmiş, Roma'da iki yıl tutuklu kalmıştır. Kaynaklarda farklı farklı tarihler verilmiş olsa da onun, Roma'ya dünya başkenti dendiği zamanda, 59 yılında götürülmüş olma ihtimali kuvvetlidir. Pavlus Roma'da, başta Yahudiler olmak üzere, İsa'nın mesajı konusunda herkesi ikna gayretinden vazgeçmemiştir.¹⁸¹ Roma'da iken İspanya'ya gitme düşüncesinde olduğu biliniyordu. Ancak bunu gerçekleştirilmeden öldürülmüştür.¹⁸²

¹⁷⁸ Elçilerin İşleri; 24:1–27

¹⁷⁹ Elçilerin İşleri; 25:1–27

¹⁸⁰ Elçilerin İşleri; 27:1–44

¹⁸¹ Elçilerin İşleri; 28:1–31

¹⁸² Bilal Doğan, a.g.e., s.44

İKİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYANLIĞIN ANADOLU'YA YAYILMASI VE ÖNEMLİ ANADOLU KENTLERİ

I. Roma İmparatorları ve Hıristiyanlık

Claudius'un ölümünden sonra Neron (M.S 54-68) tahta çıkmıştır. Neron daha taç giydirildikten sonra geleceğin imparatoru olarak halka takdim edilmiştir. Senato bu kararı onaylamış ve Neron henüz on yedi yaşında iken imparator olmuştur. Bu yaşta imparator olması dolayısı ile devlet idaresi kendi elinden çok annesi Agrippina, filozof Seneca ile Burrus'ın elindedir.¹⁸³

Roma politikaları gereği Pavlus'un ölümünden sonra Roma İmparatorluğu'nda zaman zaman şiddet yanlısı yönetim anlayışı hâkim olmuştur. Hıristiyanlık bu dönemde en büyük sıkıntıyı Neron'un 54-68 yılları arasında tahtta bulunduğu süre içinde görmüştür. Neron ile başlayan bu sıkıntılı dönem Hıristiyanlığı daha da güçlendirmiştir. Böylece Hıristiyanlık Neron baskıları sonucunda örgütlü bir hareket haline dönüşmüştür.¹⁸⁴ M. S. 60'lı yıllarda, İmparator Neron zamanında, Roma'da 48 papaz, 7 şemmas tarafından idare edilen 1500 kadar Hıristiyan dul ve yetim öldürülmüştür. M.S. 98'den 120'ye kadar eski Roma hâkimiyetini kurma hayali ile diğer inançlara yaşama hakkı tanımayan, Roma şehrindeki putperest merkezleri ve mabetleri yeniden inşa eden imparator Marcus Trayanus, "Hıristiyanları aramayın, fakat ihbar edildikleri ve Hıristiyan olarak tanındıkları takdirde cezalandırın, dinlerinden vazgeçenleri serbest bırakın" demiştir.¹⁸⁵

Hristiyanların daima suçlu görülmesine ve devletin başına bir musibet geldiğinde onlardan bilinmelerine sebep oluyordu. M.S 64'de büyük yangından

¹⁸³ Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö 27 - M.S. 192)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s.105

¹⁸⁴ Hacer Akdaş, *Hıristiyanlığın Kurumsallaşmasında İlk Dönem Konsillerinin Rolü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2009, s.7

¹⁸⁵ Ahmet Aras, *Anadolu Kültüründe Yedi Uyurlar*, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı 6/ Yaz, Konya- 2008, s.88-89

sorumlu tutulan Hristiyanların zulümlere maruz kalmaları ve bunun neticesinde Petrus ve Pavlus'un idam edilmeleri bu olayların ilk kıvılcımlarından biridir. İleriki yıllarda bu tutum neredeyse bir devlet politikası halini almış ve başa geçen imparatorlar devlet otoritesini ve Roma geleneklerini korumak adı altında yozlaşma ve uğursuzluk alameti olarak gördükleri Hristiyanları tek tek tasfiye etme girişiminde bulunmuşlardır.¹⁸⁶

Neron'dan sonra Hristiyanlara karşı zalim davranışlar sergileyen ikinci İmparator Titusdur. Domitianus döneminde çoğu Hristiyan sürgüne gönderilmiştir. Domitianus zamanında işkencelerin varlığıyla alakalı pek çok rapor vardır. Ancak onun döneminde de işkenceler imparatorluğun tamamına değil sadece Roma ve Anadolu'nun bir kısmında yaşanmıştır. Domitianus Roma geleneklerine bağlı bir imparatorudur ve bu gelenekleri yeniden diriltmek ister. İşte bu nedenle Hristiyanlığa karşı cephe almıştır ve onlara çeşitli işkenceler uygulamıştır. Domitianus döneminde hala Yahudilerle Hristiyanlar arasında imparatorluk otoriteleri tarafından herhangi bir ayırım yapılmaz, yani işkence denildiğinde hem Yahudilere hem de Hristiyanlara karşı bir baskı kastedilir.¹⁸⁷ Neron'un politikalarını izleyen Domitianus imparatorluğunun son dönemlerinde Hristiyanların suçsuz olduğu kanaatine varmış ve onlara uyguladığı işkence ve takibatlara son vermiştir.¹⁸⁸

Trayan'ın M.S. 98-117 yıllarında ki imparatorluğunda Bithynia valisi olan Genç Plinius'un buradaki Hristiyanlara uygulanacak işkence ve yıldırma politikalarıyla ilgili Trajanus ile yaptığı istişareler günümüze kadar ulaşmıştır.¹⁸⁹ Plinius mektuplarında Hristiyan olduğunu düşündüğü insanları cezalandırdığını imparatora bildirmiştir. İmparator Trajan ise sırf cezalandırmak için Hristiyanları öldürmemesi gerektiği, Hristiyanların inançlarından vazgeçmemesi durumunda cezanın uygulanmasını istemiş Hristiyan ismiyle suçlanan insanların Hristiyan

¹⁸⁶ Yunus Kaymaz, *Konstantin ve Hristiyanlık*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014, s.5

¹⁸⁷ Kaymaz, a.g.e., s.5-6

¹⁸⁸ Eusebius of Caesarea, *Kilise Tarihi*, Çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011, s.79

¹⁸⁹ İlker Işık, "Isauria'da Erken Hristiyanlık Dönemi Dini Faaliyetleri", *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, 06-08 Mayıs 2016, Bildiri Kitabı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2016, s.95

olduklarını itiraf ederlerse onları cezalandırması gerektiğini, fakat Hıristiyan olduğunu inkâr eden ve bunu kanıtlayanların ise serbest bırakılması gerektiğini bildirmiştir. Plinius bundan sonra kimlerin Hıristiyan olduğunu araştırıp bulduktan sonra onlardan Hıristiyanlığı reddetmelerini, Roma tanrılarına dua etmelerini ve onlara tütsü yakmalarını en son ise İsa'ya lanet okumalarını istemiş bunu yapmayanları da ölüme mahkûm etmiştir.¹⁹⁰

Trayan'dan sonra işkenceleriyle alakalı anılan diğer bir imparator Hadrianus'tur. Zira Onun, valisi Serennius Granianus'tan bir mektup aldığını ve bu mektupta valinin Hıristiyanları hiçbir mahkeme kurmadan sorgusuz sualsiz öldürdüğünden bahsettiği bildirilmektedir. İmparatorun ise valisine bu şekilde insanları cezalandırmamasını, suçları kesin olarak tespit edilen insanlara gereken cezanın uygulanması gerektiğini bildirmiştir.¹⁹¹ Filozof imparator Marcus Aurelius (161-180) zamanında Hıristiyanlara zulüm durmamıştır. Aksine devlet düzenine aykırı olduğu öne sürülerek sistematik bir baskı yapılmıştır. İmparator Marcus Aurelius (161-180), Hıristiyanlığı hor görmüş ve her türlü felaketin kaynağı olarak kabul etmiş, birçok Hıristiyan köyünü talan etmiştir.¹⁹² Commodus döneminde de (M.S 181-196) bu hadiselerin devam etmesine rağmen bu yıllarda devletin tepe noktalarındaki kişilerin bu yeni dine girmeye başladığı görülmektedir.¹⁹³

İkinci yüzyılın sonlarına doğru M.S. 193 yılında Septimus Severus imparatorluğun başına geçmiştir. Severus'un imparatorluğunun ilk yıllarında Hıristiyanlar rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Fakat bu dönem uzun sürmemiş, Severus 202 yılında Hıristiyanları ve Yahudileri tolere etmeye son veren bir bildirge yayınlamıştır. Bu bildirgede Hıristiyan ve Yahudi inancına geçişi kesin bir şekilde yasaklamış, buna uymayanların ise ölüm cezasına çarptırılacaklarını ifade etmiştir. Bu dönemde özellikle Kartaca, İskenderiye ve Korint'te Hıristiyanlara sayısız

¹⁹⁰ Kaymaz, a.g.e., s.7

¹⁹¹ Eusebius, a.g.e., s.105

¹⁹² Ahmet Aras, "Anadolu Kültüründe Yedi Uyurlar" Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı 6/ Yaz, Konya, 2008, s.89.

¹⁹³ Işık, a.g.m, s.95

işkenceler uygulanmıştır. Hıristiyanlar tiyatro alanlarında insanların gözleri önünde vahşice öldürülmüştür.¹⁹⁴

Resmi devlet kültürünün güçlendirilmesi niyetiyle 249'da Roma İmparatoru olan Decius tüm Hıristiyanlardan imparator adına kurban sunmaya zorlamıştır. Bu sebeple bu emre uymayan Roma Piskoposu Fabian 250'de öldürülmüştür. Hıristiyanların zorla Roma'nın putperest dinine döndürülme zorla devam ettirilmiş. Bazı cemaatler putperestliği seçmişler bazıları ise putperest olmuş görünmüşlerdir. 284-305 yıllarında Diocletian imparatorluk yapmış, kendinden öncekilerin zulüm politikasını devam ettirmiş ve bu doğrultuda dört ferman yayınlamıştır. Bu fermanlardan birincisinde Kiliselerin ve kutsal yazılarının yakılmasını, diğerleri, Hıristiyanlığa inananların ve din adamlarının kontrol altına alınmasını sağlayacak emirlerden oluşur. Diocletian'dan sonra tahta geçen Galerius döneminde de farklı olmayarak Hıristiyanlık, baskı ve zulüme maruz kalmış, daha sonra imparator olan Constantin sayesinde bir rahatlama dönemine girmiştir.¹⁹⁵

II. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Girişi ve Antakya

Daha önceki bölümde de belirtildiği üzere Hıristiyanlığın yayılmasında en aktif şahsiyet Daha sonra Pavlus adını alan Yahudi kökenli Saul'dür. Hz. İsa'nın havarilerinden olmayan ve yaşarkende kendisi ile tanışma fırsatı bulamayan Pavlus kendi iddasına göre Şam'a giderken onu bir vizyonda gördüğünü söylemiş ve bu iddasına hem kendisini hem de başkalarını inandırarak kendisini havari olarak kabul ettirmiştir. Ancak Pavlus'un havarilik iddası Yahudi kökenli Hıristiyanlarca tam bir kabul görmemiş hatta Pavlus'u bu bakımdan yalan söylemekle itham etmişlerdir. Hıristiyanlığı Yahudi yasasından ayırarak sadece İsa'ya inanç ekseninde yaymış ve birçok yere seyahatler düzenleyerek Hıristiyanlığa davet etmiştir. Hıristiyanlığı Kudüs dışındaki Yahudilere ve diğer milletlere tebliğ etmek için Anadolu ve Balkanlara seyahatler düzenlemiştir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Friend, W. H. C., "Persecution: Genesis and Legacy", Ed. Margaret M. Mitchell, Frances M. Young, *The Cambridge History of Christianity Origins to Constantine, 503-523*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.513

¹⁹⁵ Akdaş, a.g.e., s.7

¹⁹⁶ Fuat Aydın, *Hıristiyanlık*, Sakarya, 2015, s.3

Erken Hıristiyanlık döneminde Anadolu önemli bir yere sahiptir. Anadolu'nun bu önemi coğrafi konumu kadar sahip olduğu kent kültürü ile de ilişkilidir. Ayrıca Kudüs ile Roma arasında bulunan kara ve deniz yolu üzerinde olması nedeniyle, havariler Pavlus, Yuhanna ve Luka Anadolu kentlerini ziyaret etmişlerdir. Anadolu'da çok sayıda kent bulunması ve Hıristiyanlığın erken dönemde kentlerde örgütlenmesi, bölgenin Hıristiyanlaşmasını çabuklaştırmıştır. Bununla birlikte Hıristiyanlığın Anadolu'ya yayılmasında yüklediği roller sebebiyle günümüzde dahi Antakya Hıristiyanlık merkezi olarak tanımlanmaktadır.¹⁹⁷ Fakat bu kısımda Hıristiyanlığın önemli merkezi olmasından ziyade Anadolu'da ilk Hıristiyan kentlerinden biri olması dolayısıyla önem taşımaktadır.

Anadolunun en eski yerleşim yerlerinden birisi olan Antakya Hatay İli'nin merkez ilçesidir. Suriye sınırında bulunan bu yerleşim yeri Anadolu'nun güneyinde yer alır ve 1943-1966 tarihleri arasında yapılan kazı ve araştırma sonuçlarına göre ilk yerleşim M.Ö.100.000-40.000 yıllarına tarihlendirilmiştir. Ancak son yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde Sungur Köyü civarı ortaya çıkartılan yontulmuş eserlerin günümüzden yaklaşık olarak M.Ö. 250.000 yıllarına kadar uzanması kentin tarihini daha eskilere götürmüştür.¹⁹⁸

Büyük İskender'in kumandanlarından Seleukos tarafından kurulan Antakya şehri Seleukos'un ölümünden sonra da devletin başkenti olmaya devam etmiştir. Seleukos I.Nikator'un kurmuş olduğu Antigonía şehrini yıkarak bu şehrin kalıntılarından Antigonía'nın 8 Km uzağına Antioch'u (bugün ki Antakya) kurmuştur. Konumu dolayısıyla önemli bir yere sahip olan Antakya, Bizans ve Roma İmparatorlukları döneminde de önemli kültür ve ticaret merkezlerinden birisi haline gelmiştir.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Burcu Ceylan, "Hıristiyanlık Merkezleri Olarak Anadolu Kentleri", Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, 2004; <https://www.academia.edu> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

¹⁹⁸ M. Edip Bolat, *Antakya Tarihi Yerleşimi Çok Katmanlı Yapısının Algılanmasına Yönelik Tespit ve Öneriler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016, s.37

¹⁹⁹ Selim Kaya ve Rahime Kıyılı, "Antakya'da Ortaçağ'da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, 2009, s.404

Hellenistik Çağ'da Doğu'nun önde gelen kültür ve ticaret merkezleri arasında yer alan Antiokheia, Romalı komutan Pompeius tarafından Roma topraklarına katıldı (MÖ 64) ve sonra da Syria (Suriye) Eyaleti'nin başkenti oldu. Kent Eskiçağ'da deprem ve sel gibi doğal felaketlerden fazlasıyla nasibini aldı. Antiokheia (Antakya) yakınlarında yer alan ve çevresindeki defne koruluklarında Romalı ozan Ovidius'un Metamorphoses adlı eserinden tanıdığımız Daphne Efsanesi'nin geçtiği kabul edilen Daphne, Doğu'ya sefer yapan Roma imparatorlarının da konakladıkları ünlü bir sayfiye yerleşimiydi.²⁰⁰

Roma döneminde özellikle Hıristiyan kelimesinin ortaya çıkmasında Antakya'nın adı İnciller dışındaki Yeni Ahit metinlerinde Hıristiyan terimi yalnızca üç kez, iki kez Elçilerin İşleri'nde ve bir kez de Petrus'un Birinci Mektubu'nda geçer. "Hıristiyan" adı ilk kez Yahudi'lerden dini görüşleri sebebiyle ayrılan Antakya'daki bu topluluk için kullanılmıştır.²⁰¹ Her halükarda bu Hıristiyan terimi Antakya civarında tebliğ faaliyetlerinde bulunan ve Mesih (Hırist, Christ) doktrinini ön plana çıkaran kişileri tanımlamak amacıyla İsa'dan çok sonra kullanılmaya başlandığı kesindir.²⁰²

Pavlus'la ilgili bilgilerimizin asıl kaynağı Yeni Ahit'te bulunan ve Pavlus'a atfedilen mektupların yanı sıra Elçilerin İşleri kitabında onun yaşamı hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.²⁰³ Özellikle Elçilerin İşleri 13:1'den metnin sonuna kadar kısım, bir misyoner olarak Pavlus'un Antakya'daki dönemiyle başlar ve onun sonraki yaşamıyla misyon faaliyetleri hakkında bilgiler verir.²⁰⁴

Pavlus Hıristiyanlığı yayabilmek amacıyla yeni dine girecekler için Yahudi Şeriatına uyulmayabileceğini düşünmüş ve yeni dine girecek olan putperestler için kolaylaştırma yoluna gitmiştir. Örneğin sünnet uygulaması gibi zor gelebilecek dini yaptırımlardan dine yeni girenleri muaf tutmuştur. Pavlus'un bu uygulaması diğer

²⁰⁰ Oğuz Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.123

²⁰¹ Gürhan Bahadır, "Hıristiyanlığın Antakya'da Şekillenmesi Ve Habib-İ Neccar", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10, Sayı:23, 2013,s.209
<http://sbed.mku.edu.tr/article/view/1038000141/1038000059> (Erişim Tarihi:20.05.2019)

²⁰² Gündüz, Pavlus..., s.19

²⁰³ Elçilerin İşleri 7:58, 8:1-3, 9:1-30, 11:25-30, 12:25 ve 13:1-28:31

²⁰⁴ Gündüz, Pavlus..., s.21

bazı havariler tarafından hoş karşılanmamıştır. Dine yeni girenlerin Yahudi yasasına ne kadar uyup uymayacakları konusunda tartışmalara neden olmuş ve bu anlaşmazlığın görüşülmesi için 49-50 yıllarında Pavlus Kudüs'e giderek "Havariler Konsili" ismiyle bilinen konsili toplamıştır. Pavlus bu konsilde Anadolu'da bulunan ve Hıristiyanlaştırmış olduğu kişilerin durumundan bahsetmiş ve Hıristiyanların artması için bazı kolaylıklar gösterilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Ayrıca bu konsil, zina yapmayı, putlara kurban edilen şeylerden ve boğulmuş hayvan etinden yenmesinde yasaklama kararı almıştır.²⁰⁵ Aziz Pavlus doktrinlerini Anadolu'da geliştirmiştir. Yuhanna İncili'ni Anadolu'da yazmıştır. Hristiyan dünyasının kabul ettiği ilk mağara kilisesi yine Anadolu sınırlarında bulunan Antakya'da bulunan St. Pierre Kilisesidir.²⁰⁶

Antakya cemaatinin ilk lideri Barnabas'tır. Barnabas ve Aziz Pavlos 42-45 yılları arasında Antakya'da kaldıktan sonra bu yeni dini yaymak için yolculuğa çıkınca cemaat önderliğine Havari Petrus (M.S. 45-53) tayin edilir. Bu olaydan sonra Petrus Hristiyanların ilk Papa'sı olarak kabul edilmektedir. Öyleki, Petrus'un tesis ettiği ve Hristiyanlığın ilk kurulan kiliselerinden biri olan Aziz Pier (Petrus) kilisesi ile Hristiyanlık kurumsallık kazanmıştır.²⁰⁷ Roma imparatorlarının Hristiyanlara uyguladığı zalimce davranışlardan en fazla nasibini alan şehir hiç kuşkusuz Antakya olmuştur. Özellikle Decius döneminde ünlü Antakya piskoposları idam edilmiştir²⁰⁸. Roma ne kadar uğraşırsa uğraşsın bu din yok sayılsada zorla ortadan kaldırılmaya çalışılsa da başarılı olamamıştır. 4. yy'a gelindiğinde otuz milyon nüfuslu Roma'nın yedi milyonunu Hristiyanlar oluşturmaktadır. M.S. 313 yılındaki Milano Fermanı ile Hristiyanlık serbest bırakılmış, Hristiyanlara tanınan ibadet özgürlüğü ile baskılar son bulmuştur.²⁰⁹

I. Constantin döneminde toplanan M.S 325 İznik Konsili, Hristiyanların Havariler Dönemi'nden beri yaşadıkları akide problemlerinin bu yüzyılda İsa'nın tabiatı hakkında ihtilafa düşülmesi sebebiyle toplanmıştır. İznik Konsil'i sonucunda

²⁰⁵ Elçilerin İşleri, XV(29)

²⁰⁶ Muzaffer İris, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, Ekol Yayıncılık, İstanbul, 2003, s. 16

²⁰⁷ Işık, a.g.m, s.89

²⁰⁸ Frend, a.g.m., s. 513

²⁰⁹ Işık, a.g.m, s.97

idari olarak kiliseleri bir araya toplayan ekümenik bir örgütlenme meydana getirmiştir. Bu örgütlenme Hıristiyan âlemini üç büyük patrikliğe bölmüştür. Buna göre Hıristiyan dünyası İskenderiye, Roma ve Antakya olmak üzere ayrılmış Kudüs'ünde tarihi ve manevi öneminden dolayı ayrı bir yer verilmiş, ancak idari bakımdan Antakya Patrikliği'ne bağlanması uygun görülmüştür.²¹⁰ Hıristiyanlığın ilk Anadolu'ya girmesinde ve yayılmasında önemli Anadolu halkları ve dönemin Roma eyaletleri önem teşkil etmektedir.

Sonuç olarak Kudüs'ten sonra Hıristiyanlığın en çok yayılma alanı gösterdiği yer Antakya bölgesi olmuştur. Bunun arkasında birçok neden yatmaktadır: İlk olarak Kudüs'teki Yahudi'lerin baskıcı tutumlarından uzak ve huzurlu bir ortamın Antakya'da bulunması. İkincisi birçok etnik ve dini yapının Antakya'da yan yana bulunmasının sağlamış olduğu hoşgörü ortamı. Üçüncüsü Antakya'da halkın ekonomik refahı neticesinde meydana gelen huzurlu ortam. Dördüncüsü imparatorluk merkezine ulaşımın kolay sağlanması. Beşincisi Antakya'nın Asya ve Akdeniz ülkeleri için bir geçiş yolu üzerinde bulunması. Mezopotamya'ya Anadolu'ya ve oradan da Avrupa ülkelerine Hıristiyanlığın yayılmasında Antakya bir giriş kapısı görevi üstlenir. Yukarıda da bahsedildiği üzere "Hıristiyan" adı ilk defa Antakya'da bu inancı benimseyen herkesi belirtmek için kullanılmıştır.²¹¹ İsa'nın havarilerinin ve ilk Hıristiyan önderlerinin toplanıp yeni stratejiler çizdikleri Antakya şehri, Hıristiyanlar için ilk dönem hatıralarının kutsal merkezi olarak kabul edilmiştir.²¹² Kudüs'te bulunan kilise özellikle Yahudi asıllı Hıristiyanları kapsarken, Antakya, Roma topraklarında Romalı olarak kabul edilen her gruptan insanı ırk ayırtetmeksizin bünyesinde barındıran bir Kilise haline gelmiştir.²¹³

III. Hıristiyanlığın Anadolu'ya Yayılması ve Kilikia

Hıristiyanlığın Anadolu'ya girmesinde önemli merkezlerinden birisi Kilikia bölgesi ve bölgenin önemli kenti de Tarsus'tur.

²¹⁰ Akdaş, a.g.e., s.26

²¹¹ Elçilerin İşleri, 11/26.

²¹² Mehmet Aydın, "Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış", *SÜİFD.*, Konya, 2003, Sayı:15, s. 7

²¹³ Mehmet Çelik, *Ortadoğu Mozaiği Süryaniler- Nasturiler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 1996, s.19

A. Kilikya ve Kilikyahlılar

Asia Eyaleti Roma'nın Anadolu'da kurulan ilk eyaletidir. Bu eyalet Roma topraklarında miras yoluyla kurulmuştur. Roma'nın mirasçı olması İ.Ö. 133 yılında ölen Pergamon Kralı varisi olmayan III. Attalos'un ölmeden önce hazırlattığı vasiyetname ile Pergamon topraklarının Roma'ya katılmasını vasiyet etmiştir. Bir başka deyişle Anadolu'daki Roma'nın ilk hâkimiyeti Pergamon Kralı III. Attalos'un ani ölümüyle başlamıştır.²¹⁴ Daha sonra diğer eyaletler çeşitli şekillerde bir bir Roma'nın egemenliğine girmiştir.

Kilikia denilen bölge Gülek Geçidi geçildikten sonraki coğrafyaya verilen addır. Kilikia; Trakhia (dağlık) Kilikia Pedias (ovalık) olmak üzere iki ayrı kısımda tanımlanırdı. Dağlık Kilikia bugünkü Çukurova'nın batısında bulunan Toros Dağları kayalık bölgesini Ovalık Kilikia ise bugünkü verimli topraklara sahip Çukurova'yı Tarsus ve Pozantı civarında içine alıyordu. Dağlık Kilikia'nın batısında Antalya Ovası yer alıyordu. Toros Dağlarının yukarı bölümlerinde Isauria bölgesi vardı. Kilikia Bölgesinin doğusunda Kommagene güneydoğusunda ise Syria bulunuyordu. Ovalık Kilikia'yı Kapadokya'dan ayıran bölge ise Kataonia idi.²¹⁵

Roma; İ.Ö. 201 yılında İspanya'yı, İ.Ö. 238 yılında Sardinya-Korsika'yı ve İ.Ö. 241 de Batı Sicilya eyaletlerini kurmuştur. Ve böylece batıdaki Akdeniz Havzasının yegâne siyasi gücü olmuştur. Batı Akdeniz Havzası hâkimiyetinden sonra Doğu Akdeniz Havzasına yönelen Roma İ.Ö. 190 yılında Seleukos'lara karşı Magnesia Savaşını ve İ.Ö. 168 yılında Makedonya'lı Antigonos'lara karşı Pydna Savaşları Roma'nın Anadolu'daki Egemenliğinin ilk adımı olmuştur.²¹⁶ Bununla birlikte Augustus dönemi Roma'nın imparatorluk politikası Anadolu için önemli bir kentleşme sürecini başlatmıştır.

²¹⁴ M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt:24, Sayı:38, 2005, s.14

²¹⁵ Bilge Umar, *Kilikia-Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2000, s.2

²¹⁶ Bülent İplikçioğlu, *Helen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.103

Augustus Dönemi'nin Pax Romana'nın başlangıcı olmasının yanı sıra, Augustus'un uyguladığı kentleşme ve bayındırlık faaliyetleri çok geniş sınırlara ulaşan imparatorlukta, gerek güvenliği gerekse kent yurttaşlarının kamusal ihtiyaçlarını ve imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan halkların birlik ve beraberliğini sağlamak için uygulanan "Romalılaştırma" politikalarının en önemli unsurlarını oluşturur. Augustus Dönemi'nin imparatorluk ve diğer imparatorlar için asıl önemi ise, kendi servetini de kullanarak uyguladığı bu politikaların Roma İmparatorluk politikası haline gelmiş olmasıdır.²¹⁷ Roma İmparatorları'nın uyguladığı bu politikaların merkeze uzak eyaletlerde özellikle tercih edildiği kabul edilir. Bu eyaletlerin bir kısmını bünyesinde barındıran Küçük Asya'da, Romalılaştırma politikalarına kentli yerel zenginleri ve soylu aileleri de katarak sürecin hızlandırılmasına önem verilir.²¹⁸

Strabon, Adramyttene, Atarne ve Pitane'lilerin elinde bulunan, Kaikos Irmağı'nın döküldüğü yere kadar uzanan kıyı şeridini kastederek burada Kilikyalı'ların yaşadığını belirtmektedir. Ayrıca Kilikia'lıların iki sülaleye ayrıldığını ve bunlardan birinin Eetion'a diğerinin de Mynes'e tâbi olduğunu belirtmektedir.²¹⁹ Syria sınırı Doğu, Batı ve Anadolu arasında bir köprü görevi gören Kilikia'daki hiçbir yerleşim birimi birden bire bir kent olarak ortaya çıkmış değildi. Bazıları bölgenin en eski yerleşim birimlerinin üzerine gelişip, kentleşti. Bazıları bir koloni olarak kuruldu ve zamanla koloni temelinde kentleşti. Bazıları Hellenistik dönemde kuruldu ya da adları değiştirildi. Bazıları Roma dönemine geçişte yeniden yapılandırılıp kuruldu ki bu kentler, Kilikia bölgesinin çeşitli noktalarını hâkimiyeti altında tutan ve Roma devletinin iyi ilişkiler kurduğu yerel yöneticiler tarafından kurulmuş ya da sonradan adı değiştirilmek suretiyle yeniden yerleşime açılmıştı. İlerleyen satırlarımızda göreceğimiz gibi, kimi kentler de Roma'nın Kilikia'da uyguladığı iskân politikası sonucunda kurulan yerleşim birimleriydi.²²⁰

²¹⁷ Deniz Kaplan, *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2013, s.14

²¹⁸ Nuray Gökalp, Oinoanda'dan Bir Soy: Lıcinı, *Likya İncelemeleri I*, 2002, s.91

²¹⁹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s.143

²²⁰ Topdal, a.g.e., s.9

Dünya ve Roma tarihini değiştiren Hıristiyanlık Kilikya’da ortaya çıkmış ve Hıristiyanlığı misyon hareketleriyle dünya dini haline getiren Pavlus bu bölgede yani Tarsus’da doğmuştur. Pavlus Hıristiyanlığı Anadolu’dan Roma’ya kadar yaymıştır.²²¹ Nitekim Pavlus daha sonra Kilikya’ya gittiğini ve burada misyon çalışmaları yaptığını belirtmektedir. “*Bundan üç yıl sonra Kefas’la tanışmak üzere Yerusallim’e gittim, on beş gün onun yanında kaldım. Öbür elçilerden hiçbirini görmedim, yalnız Rab İsa’nın kardeşi Yakup’u gördüm. Bakın, size yazdıklarımın yalan olmadığını Tanrı’nın önünde belirtiyorum. Sonra Suriye ve Kilikya bölgelerine gittim.*”²²² Görüldüğü gibi Pavlus’un Kilikya’ya gittiği ve buradaki bazı kentlere uğradığı tarihi kayıtlardan da bilinmektedir.

B. Tarsus

Çok eski dönemlerde dahi yerleşim görmüş Tarsus özellikle Perslerin Anadolu’yu ele geçirdiğinde büyük önem kazanmıştır. Büyük Pers Kralı Kilikya bölgesine yönetici olarak Karia’lı aristokratlardan olan Preksilaos’un oğlu Ksenagoras’ı yerel yönetici olarak görevlendirmiştir. Kilikya’nın yönetiminin Ksenagoras’a verilmesiyle birlikte başkent Tarsos olmuştur. Tarsus’da bulunan sikkeler üzerinde Aramice yazıtlı Pers giyimli ve atlı tasvirlerin bulunması Pers etkisini göstermektedir. Bu sikkelerin tahmini tarihlendirmesi M.Ö. 450-400 yılları arası basıldığına işaret etmektedir.²²³ Daha sonra farklı satrapların yönetim yeri olan Tarsus Büyük İskender’in doğu seferinde de bu önemi korumuştur.

Nitekim Büyük İskender doğu seferinde Kilikia Kapıları (Gülek Boğazı)’dan geçerek Kilikia’ya girmiştir. Bu sırada ona ulaşan bir habere göre, İskender’in boğazdan geçtiğini öğrenen Satrap Arsames, önce Tarsos’u savunmaya niyetlendiyse de sonradan fikir değiştirerek kentten kaçmaya hazırlanmıştır. Tarsuslular, Arsames’in kaçmadan önce kentlerini yağmalayacağından endişe etmişlerdir. Bu endişeyi öğrenen İskender, süvari birlikleri ve hafif silahlı piyadelerini Tarsus’a

²²¹ Ahmet Ünal, “Hitit İmparatorluğu’nun Yıkılışından Bizans Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006,s.83

²²² Galatyalılar, 1: 18-21

²²³ Mehmet Kurt, “M.Ö. VI.- V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi: Küresel Güçler ve Syennesis Krallığı”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:13, 2015, s.313

yollamış, Arsames de kenti yağmalamaya fırsat bulamadan Büyük Pers Kralı III. Dareios'un yanına kaçmak zorunda kalmıştır. Antik kaynaklarda Tarsus'a giren İskender'in yorgunluktan bitap düştüğü; Kydnos Irmağı'nda (Tarsus Çayı) yüzdükten sonra ateşlendiği ve uyuyamadığı anlatılmaktadır. Daha sonra ise Akarnanalı hekim Philippos, İskender'e güçlü bir ilaç önermiş ve İskender iyileşmiştir.²²⁴ Tarsus İskender sonrasında da önemli bir kent olmayı sürdürmüştür.

Roma'nın Kilikya ile ilk ilişkisi ekonomik temelli korsanlık sorunu ile başlamıştır. Dağlık Kilikya'da bulunan korsanların üslerini yok etmek amacıyla M.Ö. 102'de Marcus Antonius görevlendirilmiştir. Korsanlar karşı başarı sağlayan Antonius, Roma hükümetine ilk kez korsan faaliyetlerini kontrol imkânı vermiştir. Ancak korsan problemi tam manasıyla çözülememiş, Kilikya Bölgesi kontrol altına tam manasıyla alınamamıştır. Proconsül olarak, yani consul yetkisiyle donatılmış olarak Kilikya topraklarına giden Antonius'a verilen görev, korsanlara karşı mücadelenin komutanlığıydı. Kilikya'nın tarihte ilk kez Roma Eyaleti olması Sulla zamanında olmuştur.²²⁵ Tarsus ise yine eyalet başkenti olarak devam etmiştir.

Roma dönemine ilişkin Strabon Tarsus hakkında şu bilgileri aktarmaktadır; "Tarsos'a gelince bir ovada uzanır. Io'yu araştırmak üzere Triptolemos'la birlikte dolaşan Argos'lular tarafından kurulmuştur. Kent, Kydnos Irmağı tarafından ortasından ikiye bölünmüştür ve ırmak Gençler Gymnasion'unu yalayarak akar. Irmağın kaynağı çok uzakta değildir ve suları dar ve derin bir dereden geçer; hem hızlı akar, hem de soğuktur; bu nedenle eğer sularına girilirse damar şişmesinden, sinirlerin gerilmesinden sıkıntı çeken insanlara ve hayvanlara yararlıdır. Tarsos'ta halk kendini büyük bir şevkle sadece felsefeye değil aynı zamanda genellikle bütün öğrenim dallarına bağlamıştır. Kent bu konuda Atina'yı ve Aleksandreia'yı veya filozofların dersleri ve okullarıyla anılan herhangi bir yeri geçmiştir. Fakat burası diğer kentlerden o kadar farklıdır ki, öğrenmeye düşkün olanların tümü yerlilerdir, yabancılar burada misafir kalmak eğiliminde değildir; yerliler de burada kalmaz, onlar öğrenimlerini dışarıda tamamlarlar ve tamamladıktan sonra da dışarıda

²²⁴ Tekin, Eski Anadolu..., s.1117

²²⁵ Mehmet Kurt, "Roma Egemenliğinde Kilikya Ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları", Tarih İncelemeleri Dergisi, Cilt: XXV, Sayı: 2, 2010, s.484

yaşamaktan hoşlanırlar, pek azı anavatana döner.”²²⁶ Strabon ayrıca Tarsus hakkında “Ankhiale’den sonra Rhegma’ya yakın olan Kydnos’un döküldüğü yere gelinir. Burası, içinde eski silah depoları bulunan göl şeklinde bir yerdir ve bunun içine, kaynakları Tarsos’u yukarısındaki Tauros kentinde bulunan Tarsos’un ortasından akan Kydnos Irmağı dökülür. Göl aynı zamanda Tarsos’un donanma üssüdür” şeklinde bahsetmektedir.²²⁷

Daha önce de ifade edildiği üzere Pavlus Kilikya eyaleti sınırlarında yer alan Tarsus şehrinde dünyaya gelmiş ve büyümüştür. Fakat Pavlus daha sonra Kudüs’e gitmiş ve buradan sonra Anadolu’ya yolculukları başlamıştır. Nitekim Elçilerin İşleri’nde “önceleri Hıristiyanları yok etmek için Saul’a destek çıkan başkahinler bu defa kendisini hiç af etmeyeceklerdi. Nitekim bir süre sonra Saul’u öldürmek için bir komplo daha ortaya çıktı. O yüzden imanlılar Saul’u kendi memleketine Tarsus’a yolladılar”²²⁸ şeklinde ifadeyle Pavlus’un Tarsus’a tekrar gittiği bahsedilmektedir. Sonra Barnabas, Pavlus’u aramak için Tarsus’a gitmiştir.²²⁹ Daha sonraki dönemlerde bile Tarsus Hıristiyanlık açısından önemini sürdürmüştür. Fakat Pavlus kendi döneminde buradan Galatia kentlerine doğru yola koyulmuştur.

IV. Hıristiyanlığın Anadolu’ya Yayılması ve Lykaonia

Hıristiyanlığın Anadolu’ya girişinde önemli bir yere sahip olan yer Lykaonia bölgesi ve bölgenin önemli kentleridir.

A. Lykaonia ve Lykaonialılar

Günümüzde Konya ve Karaman illerinin büyük bölümünü kapsayan kısım Klasik Çağ’da Lykaonia olarak adlandırılmaklaydı. Bu ismin Hitit’lerden itibaren bu şekilde anıldığı ve bununla Lukka’dan kaynaklandığı sanılmaktadır. M.Ö. III. binyıl sonlarında bölgeye gelmiş olan Luwiler, Hititler döneminde halkın büyük bir

²²⁶ Strabon, s.261

²²⁷ Strabon, s.235

²²⁸ Elçilerin İşleri 9:31

²²⁹ Elçilerin İşleri 11:27

çoğunluğunu meydana getiriyorlardı. Hitit'lere ait belgelerde Luwiiia olarak adlandırılan kısım Güney Anadolu'nun iç bölgesini kapsar. Bu bölgenin batı kısmı ise Arzawa ismiyle biliniyordu. Luwiler M.Ö. III. binyıldan Hellenistik Dönem'e kadar bölgedeki varlıklarını sürdürmüşlerdir²³⁰.

Klasik dönemde Lykaonia bölgesinin varlığı M.Ö. 372-371 yıllarına kadar gitmektedir. M.Ö. 372-371 tarihlerinden önce Pisidia ve Isauria arasında paylaşılmıştır.²³¹ Lykaonia ve Kappadokia Pers devletinin İskender tarafından ortadan kaldırılmasına kadar aynı idari çatı altında kalmıştır. Daha sonra Seleukos krallığına bağlanmıştır. Antiochos'un yenilmesinden sonra Romalılar Lykaonia'yı Bergamalı II. Eumenes'e vermişlerdir. MÖ. 160 sıralarında Bergama'nın tesiri Amblada'da (Asardağı-Beyşehir) görülmüştür. M.Ö. 129'da III. Attalos'un ölümünden sonra Lykaonia Romalılar yanında Aristonikus ile yaptığı savaşta tutsak düşen Kappadokialı IV. Ariarathes'in çocuklarına bağlanmıştır. Büyük Mithridates zamanında Lykaonia, Mithridates tarafından zapt edilmiş olmalıdır. M.Ö. I. yy. ortalarında Lykaonia batıda Laodikeia'ya (Denizli yakınları) kadar bütün arazisiyle Kilikia kralının bir temsilcisi idaresinde bulunuyordu. Bu tarihte İkonium ilk defa Lykaonia şehri olarak görülür.²³²

Strabon Roma döneminde Lykaonia için şu bilgileri aktarmaktadır; "Lykaonia Plâtosu soğuk, ağaçsız olup az su bulunduğu halde yabanî merkeplerin otlak yeridir; hatta suyun bulunabildiği yerlerde de, halen suyun parayla satıldığı Soatra'da (Garsaura yakınında bir kasaba) olduğu gibi kuyular dünyanın en derin kuyularıdır. Fakat gene de, ülke sulanmadığı halde olağanüstü koyun yetiştirir; yünü serttir, buna rağmen bazı kimseler yalnız hayvancılıktan büyük servet elde etmişlerdir. Amyntas'ın bu bölgede üç yüzün üstünde sürüsü vardı. Büyüğü Koralis, küçüğü de Trogitis Gölü olmak üzere iki de göl bulunur. Ayrıca bu civarda iyi iskân edilmiş, yukarıda sözü edilen merkep otlaklarından daha zengin toprakları bulunan

²³⁰ Hasan Bahar ve Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları:2 (Neolitik Çağ'dan Roma Dönemi Sonuna Kadar)*, Kömen Yayınları, Konya, 2005, s.8-9

²³¹ William M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1960, s.361

²³² Mustafa Çimen, *Lykaonia Bölgesi Süvari Betimlemeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s.4

İkonion kenti de yer alır.²³³ Daha öncede belirtildiği üzere Pavlus Misyon yolculuğu için Kilikya üzerinden Lykaonia şehirleri olan İkonium (Konya), Derbe (Karman – Ekinözü) ve Lystra (Hatunsaray)’a uğramıştır.

B. Derbe

Hıristiyanlık dönemi ve Pavlus’un Derbe ziyaretine geçmeden kentin tarihi gelişiminden bahsetmek daha uygun olacaktır. Günümüzde Derbe (Kerti Höyük) kazılarını Selçuk Üniversitesi, Karaman Valiliği, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları, Müzeler Genel Müdürlüğü ve İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ortak kazısı sonucunda Bronz Çağı, Helenistik Dönem, Roma ve Bizans Dönemlerine ait çanak çömlek kalıntıları bulunmuştur.²³⁴

Derbe, M.Ö. 129 yılında Roma egemenliğine girmiştir. M.Ö. 36-25 yıllarında yerel hükümdarlar tarafından işgal edilen Derbe, M.Ö. 25 yılında yeniden Roma egemenliğine girer ve yeni kurulan Galatya bölgesi içerisine dâhil edilir²³⁵. M.S. 41 yılında Antiochus’un tekrardan Krallığı zamanında Derbe’nin Lykaonia bölgesine dâhil edildiği bilinmektedir.²³⁶ 1956’da Kerti höyüğünde bir yazıt keşfedilir. Konya Arkeoloji Müzesi’ne kaldırılan M.S. 157 yılına ait olduğu belirlenen bu yazıt, Ekinözü yakınlarındaki Kerti Höyük’ün Antik Derbe olduğunun kanıtı niteliğindedir.²³⁷ İncil’de adı geçen Derbe Hıristiyanlar tarafından da kutsal sayılan bir Piskoposluk Merkezidir. Pavlus Derbe’yi Hıristiyanlığı yaymak amacıyla üç defa ziyaret etmiştir.²³⁸

C. Lystra

Lystra’nın Konya Hatunsaray’da olduğu, köyün bir mil kuzeyinde, Zoldera (Zoldura) denilen yerde 1880 yılındaki Sternett’in bulduğu bir kitabe ile

²³³ Strabon, s.65

²³⁴ Ayşegül Şarbak, Asuman Çırak ve Mustafa Tolga Çırak, Kerti (DERBE) Höyük 2013 Kazılarında Elde Edilen İnsan İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi, 30. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2015, s.130

²³⁵ Marc Madrigal, Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri, Kutsal Kitap ve Arkeoloji, 2014, s.15 <https://hristiyankitaplar.com/tr/reader/62> (Erişim Tarihi:20.04.2019)

²³⁶ Ramsay, a.g.e., s.372

²³⁷ Madrigal, s.15

²³⁸ Cengiz Topal, *Karaman Kültür Envanteri*, Karaman Valiliği, Karaman, 2009, s.15

kesinleşmiştir.²³⁹ Arkeologların yapmış olduğu yüzey araştırmaları sonucu elde edilen bulgulardan İlk Tunç Çağı, M.Ö. 2. bin yıl, Demir Çağına, Helenistik Döneme ve Roma Dönemi'ne ait çanak çömlek parçaları toplanmıştır. Pek çok devirde yerleşilmiş bir mekân olduğu kazılarla ortaya çıkarılan bu kentin merkez olarak seçilmesinde su kaynaklarına yakınlığının da önemli bir etken olduğu belirtilmektedir.²⁴⁰

Lystra, M.Ö. 6 yılı civarlarında Augustus döneminde Homonadlara karşı kazanılan zaferle kurulmuştur.²⁴¹ Augustus döneminde Lystra'nın hem İsaerialılar'a, hem de Homonadlar'a karşı bir ön birlik vazifesi gördüğü ve Roma koloni kenti olduğu bilinmektedir.²⁴² Kentin Lykaon kökenli ve asıl adının Colonia Iulia Gemina Felix Lystra olduğu düşünülmektedir.²⁴³

Lystra arazisindeki bir köye, Kilistra adı verilmiştir. Lystra'nın 6 mil kuzey batısına düşen bu köy, eski ismini muhafaza etmektedir. Buradaki kayalıklara oyulmuş bir takım kiliseler çok dikkate değer.²⁴⁴ Günümüzde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Kilistra Helenistik Dönem ve Roma dönemine (İ.Ö. II. yy-İ.S. III.yy) ait yerleşimlerin olduğu tespit edilmiştir. Kilistra Konya İli Meram İlçesi Hatunsaray Beldesine bağlı Gökyurt Köyünde bulunmaktadır.²⁴⁵ Pavlus'un Lystra'ya geldiği sırada bu şehrin halkın da pagan inancı hâkimdi. İlk üç yüzyılda Roma'nın yoğun baskıları nedeniyle Lystra kapalı bir kültüre sahipti bu sebeple Roma'nın baskısından kaçan insanlardan bir kısmı Lystra'da yaşamışlardır. Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesiyle Lystra önemli bir dini merkez konumuna gelmiştir.²⁴⁶

²³⁹ Ramsay, a.g.e., s.367

²⁴⁰ Hasan Bahar ve Özdemir Koçak, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2*, Kömen Yayınları, Konya, 2004, s.20

²⁴¹ Mehmet Kurt, Antik Lykaonia'da Yönetim ve Şehirleşme, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 28, 2015, s.6

²⁴² Ramsay, a.g.e., s.371

²⁴³ Barbara Levick, *Roman Colonies In Southern Asia Minor*, Oxford At the Clarendon Pres, Oxford, 1967, s.155

²⁴⁴ Ramsay, a.g.e., s.507

²⁴⁵ <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-44198/2007-yili-muze-kurtarma-kazilari.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

²⁴⁶ Muammer Ulutürk, Lystra'da İlk Hıristiyanlar ve Lystra'nın Hıristiyanlıktaki Yeri, *Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, Konya, 02-04 Ekim 2011, s.2

D. İconium

Eski adı İconium olan bu kentin Hitit'ler tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Bir dönem Likaonia egemenliğine geçtikten sonra Roma'nın Galatya Eyaleti yönetimi altına girdi.²⁴⁷ Roma İmparatorluğu parçalanana kadar Konya Roma'lı Vali'lerce uzun süre yönetilmiştir.²⁴⁸

Daha öncede belirtildiği gibi Pavlus yaklaşık iki yıl süren ilk seyahatine 45-47 yılları arasında çıkmış ve beraberinde Barnabas'ıda getirmiştir.²⁴⁹ Barnabas ile ayrılmadan yaptıkları Konya'daki tebliğ esnasında birçok insanın Yahudilik ve putperestlikten, yeni dine dönmelerine sebep oldukları için çoğunluğu oluşturan Yahudilerce kovalanmışlardır.²⁵⁰ Bu yönüyle İconium önemli bir şehirdir.

V. Galatia

Büyük İskender sonrası M.Ö. 274/273'de I. Antiokhos, Keltleri bozguna uğrattı. Fakat Keltler (Galatlar) yine de Orta Anadolu'da (Galatia) yerleştiler.²⁵¹ Anadolu'daki tüm Roma eyaletlerinin kuruluşunda III. Attalos modeli görülmemektedir. Ancak Roma tarihinde birisi Cumhuriyet döneminde, birisi de Principatus döneminde olmak üzere Anadolu'daki iki Roma eyaletinin kuruluşunda da Attalos örneğinin tekrarlandığı görülmektedir. M.Ö. 75 (ya da 74) yılında ölen Bithynia kralı IV. Nikomedes'in tıpkı III. Attalos'un yaptığı gibi, ölmeden önce hazırlamış olduğu bir vasiyetle krallığının varisi olarak Roma'yı tayin etmesi üzerine ortaya çıkan meşruiyet zemininden hareketle Bithynia Eyaleti kuruldu. M.Ö. 25 yılında Galatia Eyaleti'ni kuran Augustus de Galatia'nın son kralı Amyntas'ın mirasına konmuştur.²⁵²

²⁴⁷ Rod Harbottle, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s.480

²⁴⁸ Muammer Ulutürk, Lystra'da İlk Hristiyanlar ve Lystra'nın Hristiyanlıktaki Yeri, *Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, Konya, 02-04 Ekim 2011, s.2

²⁴⁸ Rod Harbottle, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, İstanbul, 2005, s.1

²⁴⁹ Elçilerin İşleri; 13/14: 42-52

²⁵⁰ Elçilerin İşleri; 14: 1-28

²⁵¹ Tekin, *Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007s.135

²⁵² M. Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:24, Sayı:38, 2005, s.14

Roma Çağı'nın sonlarına doğru Hıristiyanlık güçlenmeye başladığından Galati'nin başşehri Polatlı civarında da Hıristiyanlık kendini göstermeye başlamıştır. Fakat bazı Anadolu şehirlerine nazaran, burada Hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait, fazla isme yani “şehit; Martir veya Martyr”²⁵³ adına rastlanmıyor. Bunların hayatları ve mucizelerine dair yazılar vardır ki, bunlara “vita”²⁵⁴ deniyor. Bu hayat hikâyeleri aşağı yukarı kalıplaşmış haldedir, birbirinin benzeridir. Bunlara pek fazla güvenilmez, çünkü çok sonraları yazılmıştır. Ancak bazen içlerinde şehrin topografyası veya binaları hakkında da bilgilere rastlanır. Bunlar ufak kıvrıntılardır ama bize eski devirdeki şehirlerin durumları hakkında bilgi verir. Böyle martirlerden İmparator Traianus zamanında öldürüldüğü tespit edilen Proklos adına rastlanır. Sonra Aurelianus zamanında zahire tüccarı Philomenos'un adı bilinir. Roma İmparatorluğu'nun birçok yerlerinde olduğu gibi Ankara'da da Hıristiyanlar 303'den itibaren Diocletianus, Maximianus ve Galerius tarafından şiddetle takibata maruz kalmışlardır. Ancak 313'de Milan Fermanıyla Hıristiyanlık rahatlar ve ondan sonra da zaten meşru bir din haline gelir.²⁵⁵

İmparator Diocletianus (284-305) ve Galerius (292-311) zamanında bu bölgenin önemli azizlerinden olan St. Clement Cryptus'ta ve St. Plato ise Campus olarak bilinen negropol alanında öldürülmüştür.²⁵⁶

Pavlus'un seyahatlerinde uğradığı ve Hıristiyanlığı anlattığı önemli bölgelerden birisi olan Galatia ve Galatyalılar'a yazdığı mektuplar önemlidir. Pavlus, bu mektubuna “*İnsanlarca ya da insan aracılığıyla değil, İsa Mesih ve O'nu ölümden diriltten Baba Tanrı aracılığıyla elçi atanan ben Pavlus'tan ve benimle birlikte olan bütün kardeşlerden Galatya'daki kiliselere selam!..*” şeklinde başlamaktadır.²⁵⁷ Pavlus Orta Anadolu Bölgesini gezerek tebliğ faaliyetinde bulunmuş

²⁵³ İnançları uğruna öldürülmüş bazı Hıristiyanlar.

²⁵⁴ Yani Türkçe'deki velilerin menakibnâmeleri gibi

²⁵⁵ Semavi Eyice, “Bizans Döneminde Ankara”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:14, 2011, s.23-24

²⁵⁶ Ufuk Serin, “Bizans Ankara'sı ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: ‘ST. Clement’ Kilisesi”, *METU JFA*, Cilt:31, Sayı:2, 2014, s.67

²⁵⁷ Galatyalılar: 1

ancak Phrygia ve Galatia’da tebliğ faaliyetinde bulunması engellenmiştir. Bu sebeple batıya doğru yönelip Troas (Truva)’ ya geçmişlerdir.²⁵⁸

Erken Hıristiyanlık dönemine ait buluntular arasında tek bir yazıt İmparator I. Constantinus dönemi öncesine tarihlendirilir. Galatya Eyaleti’nde 314,358 ve 375 yıllarında üç konseyin yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Ankara çeşitli teolojik tartışmaların yapıldığı bir merkez görevi görmüştür. Nitekim Ankara’da toplanan kilise konseylerinden ilki Ortodoks, ikincisi yarı-Arian üçüncüsü de Arian Konseyi’dir. Antiochia’lı Libanius mektuplarında Ancyra’yı güçlü paganist aristokların yönettiği ve Hıristiyanların azınlıkta kaldığı bir yerleşim olarak tasvir etmektedir.²⁵⁹

VI. Hıristiyanlığın Anadolu’ya Yayılmasında Önemli Diğer Bölge ve Kentler

Yukarıda sayılan eyaletler ve kentler haricinde bazı Anadolu kentlerinde Hıristiyanlık açısından önemli kentler olduğunu söylemek mümkündür. Bu kentler; Attalia (Antalya), Perge (Aksu), Pisidia- Antiocheia (Yalvaç), Troas (Çanakkale) ve Assos (Behramkale)’dir.

A. Attalia (Antalya) ve Perge (Aksu)

Antalya bölgesine ait ilk yerleşim izleri tarih öncesi dönemlere kadar uzanmaktadır. Antalya’nın yaklaşık 30 km Kuzey Batısında bulunan Karain Mağrası Homo Sapiens’e ait Anadolu’da bulunan en eski yerleşim bölgesidir. Bu mağranın tarihlendirilmesi yaklaşık olarak 500.000 yıl kadar geriye gitmektedir. Yani Alt Paleolitik Çağa uzanmaktadır. Karain Mağrası’nda bulunan kemik parçaları Anadolu’da kazılar sonucu ele geçirilen en erken fosil kalıntılarıdır.²⁶⁰

²⁵⁸ Reyhan Körpe, “Son Arkeolojik Bulgular Işığında Aziz Paulus’un İkinci Kutsal Görev Gezisinde Troas Yolculuğu”, *Seleucia ad Calycadnum*, Sayı: 14, 2015, s.55

²⁵⁹ Serin, a.g.m., s.67-68

²⁶⁰ Recai Tekeoğlu, “Bölgenin Prehistoryası ve Tarihi Dönemleri”, *Dünden Bugüne Antalya Tarih I (Eski Dönem)*, Cilt:1, Edit: Komisyon, Antalya Valiliği, Antalya, 2010, s.78

Paleolitik Çağda insanın sanatsal açıdan ilk verileri dünyanın birçok yerinde saptanan mağara resimleridir. Bu resimler anlam olarak farklılıklar göstermektedir. Genellikle hayvan figürlerinin yer aldığı resimler Anadolu'nun da çeşitli yerlerinde keşfedilmiştir.²⁶¹ Neolitik Çağ yeni iklim şartlarına ve onun çevrede oluşturduğu duruma uyum sağlayan insanoğlunun tarıma geçtiği döneme verilen addır.²⁶² Neolitik Çağ'da yerleşim bölgeleri kısıtlıdır. Manavgat civarındaki Pazarcık Üçtepeliler ve Aksu civarındaki Murtana ve Solak'da Prehistorik Dönem'e ait olduğu düşünülen çanak çömlek kalıntıları tespit edilmiştir.²⁶³

Antalya - Fethiye kıyı şeridi ve kuzeyde Elmalı arasında uzanan Likya'nın tarihi hakkında en erken anlatımları, antik yazarlardan Hekataios ve Herodotos'ta buluruz. Bu nedenle Likya tarihi hakkındaki daha detaylı bilgilerimiz, Perslerin bölgedeki varlıklarıyla başlar dememiz yanlış olmaz. M.Ö. 546 ile 538 tarihleri arasında bir zamanda Med kökenli komutan Harpagos, İonia kıyı şeridini ele geçirdikten sonra, Pedasalılar dışında karşı koymadan teslim olan Karya'yı, Kaunos'u ve Herodotos'un anlatımlarında hazin bir şekilde sonlanan, Ksanthosluların karşı koymasından sonra da Likya'yı ele geçirmiştir²⁶⁴. Herodotos, M.Ö. 6. yüzyılda Pamfuliya'nın Anadolu'nun diğer bölgeleri gibi Ludiya kralı Kroisos'un eline geçtiğini söylemektedir. Ancak Perslerin Kroisos'u yenmesi üzerine Pamfuliya Perslerin eline geçmiş, Pers ordusuna asker sağlamış ve vergi ödemişlerdir. Pamfuliya'da o çağda yekpare bir bölge rejimi yoktu.²⁶⁵

Genel olarak bilinen şekliye Antalya'nın ilk adı Attaleia'dır. M.Ö. 159-138 yılları arasında yaşayan Bergama Hükümdarı II. Attalos bugünkü Antalya Körfezi'nde bir şehir kurmuş ve adını Attaleia koymuştur. Fakat daha sonraları kentin adının Antalya şekline dönüştüğü düşünülmektedir.²⁶⁶ Makedon asıllı II. Attalos'tan sonra

²⁶¹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.12

²⁶² Savaş Harmankaya, "Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı ve M. Özbaşaran, *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*, Ege Yayınları, İstanbul, 1997, s.13

²⁶³ Tekeoğlu, a.g.m., s.79

²⁶⁴ Şükrü Özudoğru, "Pers Egemenliğinde Likya Tarihi ve Yönetimi", *Aktüel Arkeoloji*, Sayı:25, Şubat 2012 s.95

²⁶⁵ Tekeoğlu, a.g.m., s.85

²⁶⁶ İbrahim Güner ve Mustafa Ertürk, "Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma", *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:12, 2004, s.47

ardılı III. Attalos Bergama kralı olmuş ve M.Ö.133'te vefat ettiğinde vasiyetinde Roma halkını tüm mülküne varis atadığı anlaşılmıştır.²⁶⁷ İmparatorluk eyaleti olan Lycia ve Pamphylia eyaleti Hadrianus döneminde (M.S.117-135) Senato'ya verilmiştir. Marcus Aurelius döneminden (M.S.161-180) itibaren, senato eyaleti valileri proconsul unvanı ile bölgeyi yönetmiştir.²⁶⁸

Pavlus'un ilk misyon yolculuğunda uğradığı yerlerden biri Antalya bir diğeride Perge'dir. Pavlus M.S. 46-48 yılları arasında Antakya'ya sonrasında Samandağı'na ve oradan da Kıbrıs üzerinden Antalya'ya ulaşmıştır. Daha sonra Perge (Aksu) ve Kestros (Aksu) Vadi'sinde Psidia Antiokheia'ya (Yalvaç) bölgesine ulaşmıştır.²⁶⁹ II. ve III. yüzyıllarda Antalya, Perge ve Side'de Hıristiyanlık hızlı bir gelişim ve yayılım göstermiş, bu sırada kimi Hıristiyan azizler (Martyrdom of Conon) Yahudilerin Hz. İsa'ya iftira attıklarına ilişkin söylemler geliştirmeye başladılar.²⁷⁰

M.S. 394'de Roma İmparatorluğu ikiye bölününce Antalya ve çevresi Bizans sınırları içerisinde kalmıştır. Bu tarihten itibaren Antalya'daki Hıristiyan cemaati çoğalmış ve kent bir Hıristiyan şehrine dönmüştür. Bizans döneminde yapılan birçok dini yapının yıkılması Antalya kentinde bu dini yapıların izlerini yok etmiştir. Putperst tapınakları büyük oranda tahrip edilmiş, Agora ortasında bulunan yuvarlak planlı bir tapınağın yerine VI. yy dolaylarında Aya İrini Kilisesi yapılmıştır. Bizans döneminde yapılan başka kiliselerde mevcuttur. Selçuklular döneminde Yivli Minare ve Camisi Aya İonnis Tu Teoloğu Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.²⁷¹

Perge Bizans döneminde önemini koruyarak Anadolu'da yayılan Hıristiyan inancında önemli bir rol üstlenmiştir. Pagan kültüründe Artemis'e tapınan Perge Kenti'nde Hıristiyanlık ilk başlarda kabul görmese de M.S. III.yy 'dan itibaren hızla

²⁶⁷ David Magie, *Anadolu'da Romalılar, I-Attalos'un Vasiyeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, s.68

²⁶⁸ Şeyla Demircan, *Turizmin Sosyo Kültürel Etkileri: Antalya/Muratpaşa İlçesi Örneği*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2010, s.3

²⁶⁹ Elçilerin İşleri, 13:1-14:28

²⁷⁰ Mustafa Oral, "Duvarlar Arasında Antalya Yahudi Cemaati-I", *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:5, 2011, s.128

²⁷¹ Özge Yağcı, "Antalya Tarihi Kent Merkezi Gelişim Süreci", *Planlama Dergisi*, Sayı:2, 2009, s.34

güçlenerek yayılmıştır. Perge’de Hıristiyanlık Dönemi yapıları 4.ve 6.yy’lara tarihlendirilmektedir. Günümüzde de bir kısmı ayakta olan iki büyük kilise yapılmıştır.²⁷²

B. Pisidia- Antiocheia (Yalvaç)

Antiocheia kenti; Isparta İli Yalvaç İlçesi Sultan Dağlarının güney yamacında yer alan bir Pisidia şehridir. Deniz yüzeyinden yaklaşık 1500 m. yükseklikte, hafif eğimli bir arazide kurulan kent sırtını Anthios (Akçay) ırmağına dik inen bir uçuruma yaslanmaktadır. Antik çağlarda bölge sınırlarının esnek olduğu ve tarihin akışı içerisinde de zaman zaman değiştiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle antik kaynaklarda “Antiocheia Pisidiae” ismiyle bilinen ve hem Pisidia hem de Phrygia sınırlarında bulunan bu kentin tam olarak hangi bölge sınırlarına dâhil olduğu kesinlik kazanmamıştır.²⁷³ Ramsay’ın görüşüne göre ise Pisidia sınırında bulunsada bir Phrygia kenti olduğunu ileri sürmüştür.²⁷⁴

Yalvaç’ın Helenistik Krallıklardan Seleukid Hanedanı tarafından M.Ö. III. yy’da kurulmuş olabileceği üzerinde durulmaktadır. Fakat Yalvaç bölgesinde yapılan kazılarda Geç Neolitik dönemden itibaren kesintisiz olarak yerleşim yeri olduğu görülmektedir. Büyük İskender’in ölümüyle komutanlar arasında süren toprak paylaşımında yaşanan anlaşmazlık savaşlara neden olmuştur. Bu savaşlar neticesinde Pisidia Bölgesi Seleukos I. Nikator’un eline geçmiştir. Antiochia’nın kuruluşu M.Ö. 275 yılını gösterse de kentte bulunan Men Kutsal Alanı kalıntılarına dayanarak bu bölgede M.Ö. IV. yy uzanan bir kültürün varlığını kanıtlamaktadır.²⁷⁵

Kent daha sonra M.Ö. 188 yılında III. Antiochos ile Roma ve müttefikleri olan Bergama ile Rodos arasında imzalanan Apameia Barışı ile bağımsızlığına

²⁷² Elmas Erdoğan, “Perge Arkeolojik Sit Alanı, Peyzaj Özellikleri ve Koruma Sorunları”, *ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt:8 Sayı:10, 2006, s.38-39

²⁷³ Mehmet Aktaş, *Pisidia Antiocheia’sı Kent Sikkeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s.18

²⁷⁴ Ramsay, a.g.e, s.110

²⁷⁵ Cemile Öztürk-Akça, *Antik Yerleşim Alanlarında Uygulanan Jeoarkeolojik- Yeni Arkeojeofizik Teknikler: Pisidia Antiocheia Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2011, s.41

kavuşmuştur.²⁷⁶ M.Ö. 39-36 yılları arasındaki bir tarihte Amyntas'ın idaresi altına giren Pisidia Antiocheia'sı, Amyntas'ın M.Ö. 25 yıllarında Homanadlarla savaşırken; Kremna'yı zaptettikten sonra öldürdüğü Homanades'li şefin karısı tarafından tuzağa düşürülüp hayatını kaybetmesi üzerine; bölgenin bütün şehirleri gibi Galatia Eyaleti'ne dâhil edilmiştir. Birçok tapınak hizmetkârı ve toprak sahibi Amyntas'ın ölümünden sonra şehrin yüksek mevkilerini ele geçirmişlerdir.²⁷⁷

Helenistik dönemde kurulan koloni şehirlerinde görülen Helenize etme çabaları Roma döneminde Latinize etme çabalarına dönüşmüştür ve bunun en katı uygulandığı yerlerden biri Antiocheia olmuştur. Şehir, imarı sırasında “Vici” adı verilen ve aynı Roma şehrinde olduğu gibi 7 tepe üzerine kurulmuş 7 mahalleye bölünmüştür. M.S. 3. yüzyıl sonlarına dek resmi dil Latince'dir. Augustus'un ordusundan emekli olarak, ele geçirilen bölgelere yerleştirilen Romalı askerler (Veteranlar) Roma'nın yerli halk üzerinde egemenlik kurmasını kolaylaştırmıştır. Şehrin önemini fark eden Pavlus M.S. 46-62 yılları arasında Antiocheia'ya üç kez gelerek, Hıristiyanlığın temellerini burada atmış, Hıristiyanlığın dünyaya yayılması Antiocheia'da başlamıştır. Ancak Pavlus, şehirde yaşayan Romalı, Helen ve Yahudiler tarafından çeşitli eziyetlere maruz kalmıştır.²⁷⁸

M.S. 381 yılında Antiocheia'yı Konstantinople'deki konseyde temsil eden Piskopos Optimus'un adı mozaiklere yerleştirilmiş. Bu kilise Anadolu'daki en erken ve en görkemli kiliselerden biri olmuştur. Kilisenin adı, Yalvaç'ta bulunan bir sunağın üzerinde yazılı olan Agios Paulus'tan gelmektedir ve müzede Pavlus'a adanmış bir çeşme bulunmaktadır. Ayrıca kilisenin çevresinde, piskoposun kaldığı ve vaftizlerin yapıldığı bir bina bulunmaktadır. 518 ve 529 yıllarında meydana gelen depremler ve 543 yılından sonra baş gösteren salgınlar sebebiyle nüfusun bir hayli azaldığı tahmin edilmektedir.²⁷⁹

²⁷⁶ Aktaş, a.g.e., s.19

²⁷⁷ Strabon, XII, 569

²⁷⁸ Öztürk-Akça, a.g.e., s.42

²⁷⁹ Neslihan Kulözü, *St Paul Yolu (Perge-Antalya/Yalvaç Pisidia Antiocheia) ve Yakın Çevresinin Turizm ve Rekreasyon Kullanımına Yönelik Peyzaj Potansiyelinin Saptanması Üzerine Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.95

C. Troas (Çanakkale) ve Assos (Behramkale)

III. binyıldan beri Troia'da oturan yerli beylerin yönetiminde kalan Troas ilk kez, M.Ö. XIII. yüzyılın ortalarına doğru Yunanistan'dan gelen Akalar tarafından ele geçirilmiştir. M.Ö. 1200 yıllarından başlayarak Thrak boylarının göçlerine sahne olur. M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısı içinde Lydia Devleti'nin denetimi altına girer. M.Ö. VI. yüzyılın ortalarında Pers egemenliğini tanıyan Troas'ı, M.Ö. V. yüzyılın sonları ve IV. yüzyılın başlarında Daskyleion satraplığına bağlı olarak Zenis adlı Dardanoslu bir bey yönetir; ölümü üzerine satrap Pharnabazos aynı göreve karısı Mania'yı atar. Ancak M.Ö. 394 yılından sonra bölge yeniden Pers egemenliğini tanımak zorunda kalır. M.Ö. 334 yılında Büyük İskender'in Persler'e karşı kazandığı Granikos zaferiyle Makedonia; onun ölümü üzerine (M.Ö. 323) de önce Antigonos, sonra (M.Ö. 301) Lysimakhos; M.Ö. 281-188 yılları arasında da Seleukos Krallığı'na bağlanır. M.Ö. 190 yılında Romalılar ile Seleukos kralı III. Antiokhos arasında Magnesia'da yapılan savaştan sonra, savaşın galibi Romalılar bölgeyi, Lampsakos ve Ilios gibi kimi özgür kentleri de tanıyarak, bu başarının kazanılmasında kendilerine yardımcı olan Bergama kralı II. Eumenes'e (M.Ö. 197-159) bağışlarlar. M.Ö. 133 yılında Bergama kralı III. Attalos krallığını bir vasiyetname ile Roma'ya bırakınca bölge Roma eyalet sistemi içine alınır ve Asia Eyaleti'ne bağlanır.²⁸⁰

Diğer yandan günümüzde Behramkale ya da Behramköy olarak adlandırılan antik Assos kenti, ilk iskân edildiği M.Ö. ikinci bin yıldan bu yana, birçok değişiklik geçirerek yaşamını kesintisiz olarak sürdürmüştür. Bunun yanında, kentin M.Ö. 7. yüzyılda, Lesbos'un (Midilli) Methymna kentindeki Aioller tarafından kurulduğu aktarılır. Ele geçen Aiol lehçesindeki yazıtlar da bunu destekler. Özgür bir Helen polisi olarak kurulan ve gelişimini tamamlamaya çalışan kent, dönemin siyasi yapısına bağlı olarak önce Lidyalıların, ardından da Perslerin egemenliği altına girmiştir. Troas'ın diğer kıyı kentleri gibi, Assos'da bir dönem Attika – Delos Deniz Birliği (M.Ö. 478/477-412/404) üyesi olmuş ve birliğe 1 talentlik bir vergi ödemiştir. Büyük İskender'in, Perslere karşı ilk zaferi kazanmasının ardından birçok kent gibi bağımsızlığına kavuşmuş ve kendi adına para basan, büyük imar faaliyetleri

²⁸⁰ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I.*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2001, s.57-58

gerçekleştirilen bir yer olmuştur. İlerleyen süreçte, Pergamon krallığının etkisi altına girmiş, III. Attalos'un M.Ö. 133 yılında, topraklarını vasiyet yoluyla Roma İmparatorluğu'na bırakması sonucu, Assos artık Roma'nın Asia eyaletine bağlı bir kent haline gelmiştir.²⁸¹

Pavlus İkinci Yolculuğunu M.S 49-52 yıllarında yapmış ve Psidia Antiocheia'sından Troas'a (Çanakkale) geçerek, Troas'tan deniz yolu üzerinden Macedonia Neapolis'ine gitmiştir. Pavlus Üçüncü Yolculuğunu ise M.S 53-57 yıllarında yaparak, Psidia Antiocheia'sını ziyaret ettikten sonra, Efes'e (Selçuk) ulaşır. Efes'ten de Troas'a (Çanakkale) geçer. Deniz yoluyla Makedonia'ya devam eder ve Macedonia Kentleri olan Neapolis, Philippi, Amphipolis, Apollonia, Thessalonica ve Borea şehirlerine uğrar. Daha sonra karayoluyla Kıta Yunanistan'da bulunan Athens ve Korinth'e ulaşır. Korinth'den geriye dönerek yine aynı güzergâhı takip eder ve yine Troas'a (Çanakkale) ulaşır. Assos'a (Behramkale), Ege Denizi'ndeki adaları ve Miletus'a (Balat) ziyaretinin devamında Cos (Kos) Adası ve Rhodes (Rodos) Adası, bir sonraki durağı olacaktır.²⁸²

Gerek Troas gerekse Assos Hıristiyanlık açısından önemli kentlerden olmuştur. Bu önemini Pavlus döneminde olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de sürdürmüştür. Özellikle Hıristiyanlığın serbest kalması sonrası yapılan kiliseler bunun en büyük örneğidir. Anadolu'ya Hıristiyanlık yayılmasında bu önemli kentler dışında önemli bazı kent ve kiliselerde bulunmaktadır. Özellikle Yuhanna'nın bahsettiği 7 önemli kilise ve kent buna örnek verilebilir. Bu 7 kent ve kilisenin arkeolojik incelemesinin de bir sonra ki bölümde kapsamlı olarak ele alacağız.

²⁸¹ Oğuz Koçyiğit, *Geç Antik Çağ'da Assos Konut Mimarlığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 2013, s.83-84

²⁸² Boyacıoğlu, a.g.m., s.74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YUHANNA İNCİLİ'NDE ADI GEÇEN YEDİ KİLİSELER VE ARKEOLOJİKİ OLARAK DURUMU

A. Aziz Yuhanna ve Hayatı

Aziz Yuhanna'nın havari olmadan önceki yaşamıyla ilgili pek fazla bilgi yoktur, havari olduktan sonra ki hayatıyla ilgili bilgilere ise Dört İncil, Elçilerin İşleri ve Pavlus'un Galatyalılara mektubundan öğrenilmektedir. Aziz Yuhanna'nın hayatı hakkında günümüzde edinilen bilgiler Vahiy Kitabı'na veya eski çağda yaşamış bazı yazarların ifadelerine dayanmaktadır. Yuhanna'nın Vahiy Kitabı'nın yazarı olarak bilinen ilk yazar Antakyalı Teofilos olmuştur. Bununla birlikte, Ignatiusta muhtemelen, Justin Martyr, Tatiyan, Muratoryan Kanonu ve karşı çıkan Basilides ve Valentinus 'ta Yuhanna İncilin'den alıntılar yapmışlardır.²⁸³ Yuhanna, Markos, 1:19-20, 15:40; Matta, 27:56 bahsedilen bilgilere göre, Zebedi'nin ve Salome'nin oğlu, Yakup'un kardeşidir. Yuhanna İncili, Matta ve Markos'ta geçen bilgiler ışığında Yakup ve Yuhanna Hz. İsa'nın kuzenleridir ve annesi Salome ise Hz. Meryem'in kız kardeşidir.²⁸⁴

Yuhanna İsa tarafından bizzat seçilen havarilerdendir. İsa'ya en yakın üç havariden biri olduğu rivayet edilmektedir. İsa havarilerini yanına çağırarak onları hastalıkları iyi etmek ve kötü ruhları kovmak noktasında yetkilendirmiştir. Böylece bu ayrıcalığa ulaşan oniki havariden birisi de Yuhanna'dır.²⁸⁵ Genel kabul gören rivayete göre İsa çarmıha gerildikten sonra Efes'e yerleşmiş daha sonrada tebliğ faaliyeti dolayısıyla Patmos Adası'na sürülmüş ve orada da Vahiy ile birlikte bazı mektupları kaleme almıştır.²⁸⁶

²⁸³ William MacDonald, *Kutsal Kitap Yorumu- Yeni Anlaşma Serisi*, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul 2000, s.426

²⁸⁴ Matta 27:56; Markos 15:40; Yuhanna 19:25

²⁸⁵ Matta 10:1-4; Markos 3:13-19; Luka 6:13-16

²⁸⁶ Şinasi Gündüz, "Yuhanna", *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 309-400

B. Yuhanna'nın Eserleri

I. Yuhanna İncili

Yuhanna İncil'i diğer İncil'lerde olduğu gibi yazarlarıyla aynı ismi taşıyan kişiler olma konusu tartışmalıdır.²⁸⁷ Yuhanna İncili Miladi 65-98 yılları arasında yazıldığı genel kabul gören bir bilgidir. Yuhanna İncili sinoptik İncillerin aksine daha mistik bir yönü vardır.²⁸⁸ Kilise kanonuna göre Havari Yuhanna; Yuhanna İncili, Yuhanna'nın 1., 2., ve 3. Mektubu ve Vahiy Kitabı'nın yazarı olarak kabul edilmektedir.²⁸⁹ Havari Yuhanna'nın yazdığına inanılan bu beş kitaptan sadece Vahiy'de kendi ismini açıklamıştır. Ancak burada Havari Yuhanna olduğu iddiası yoktur ve Yuhanna'ya atfedilen mektuplarda, birincisinde isim yokken ikinci ve üçüncü mektubunda yazar kendsinden ihtiyar olarak bahsetmektedir.²⁹⁰ 21 bapтан oluşan bu bölümde İsa hakkında ki bazı olaylar sinoptik incillerde olduğu gibi aynı sırayı izlemez ve son bölümünün muhteva olarak sonradan eklenmiş gibi olması sebebiyle bunun farklı zaman dilimlerinde ve farklı kişilerce yazılmış bölümlerden oluştuğu ileri sürülmüştür.²⁹¹

Edebi araştırmalara göre bunun yazarının Yuhanna olmadığı görüşü kabul edilmektedir. 18. yy'a kadar bu İncil Yuhanna'ya ait olduğu düşünülmüş ancak bu yüzyıldan sonra yazarının başkası olma ihtimali üzerinde durulmaya başlanmıştır. Yuhanna'nın bir öğrencisi tarafından yazıldığı veya yazarının Yuhanna isminde başka bir kişi olduğu görüşleri ileri sürülmüştür.²⁹²

²⁸⁷ Muammer Ulutürk, "Hıristiyanlık'ta Havarilik", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Doktora Tezi, Konya 2005, s.104.

²⁸⁸ Mehmet Aydın, *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 90-91

²⁸⁹ Floyd V. Filson, "John the Apostle", IDB, Nashville 1962, II, s.953

²⁹⁰ Yuhanna'nın 2. Mektubu, 1:1, Yuhanna'nın 3. Mektubu, 1:1

²⁹¹ Sinem Kunt, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.35

²⁹² Ömer Faruk Harman, "Meryem", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (I-), Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Ankara, 2004, XXIX/237.

Yuhanna İncili'nde, İsa'nın çarmıha gerilişi olayında orada bulunan tanığa dikkat çekilmiş, bu kişinin İsa'nın sevdiği havari olduğu vurgulanmış ve bu kimliği açıkça belirtilmeyen havarinin bu kitabında yazarı olduğu metinde yer almıştır.²⁹³

II. Yuhanna'nın Mektupları

Diğer Yuhanna'ya atfedilen İncil'de olduğu gibi mektuplarında da yazar kendisine dair, yazara dair açık bir kimlik belirtmez. Yuhanna'nın büyük ihtimalle MS 98'de Efes'te yazdığı üç mektup, ilham edilen Kutsal Yazıların son kitaplarından. İlk iki mektup Hıristiyanları ışıpta yürümeyi sürdürmeye ve hakikate isyana karşı koymaya teşvik eder. Üçüncü mektupta ise Yuhanna hakikat yolunda yürümekten söz etmenin yanı sıra kardeşleri işbirliği yapmaya teşvik eder.²⁹⁴

Yuhanna'nın ilk mektubu iman edenlerin kararlılıkla Mesih'in arkasında yürümeleri ve imanlarına sahip çıkmaları noktasında öğütler içerir. Mektubun dili oldukça anlaşılır tarzda ve nasihat ifadeleri içermektedir. Ayrıca mektubun hitap ettiği kişilere yavrularım, sevgili kardeşler, gençler, çocuklar babalar... ifadelerini kullanır.²⁹⁵ Bu mektup 5 baptan oluşmaktadır.

Yuhanna'nın ikinci mektubunda, girişte kendisinde ihtiyar olarak bahsetmektedir.²⁹⁶ Mektupta tanrı tarafından seçilmiş bir hanımefendiden bahsetmektedir. Bu gerçekten de bir hanımefendiyi ifade edebileceği gibi mecaz bir anlamla bir cemaati de temsil ediyor olabilir. Eğer mecaz bir anlam içeriyorsa, mektubun son kısmında tanrının seçtiği kızkardeşinin çocukları sana selam ederler ifadesi²⁹⁷ bir başka cemaati vurguluyor olabilir. Ana hatlarıyla bakılacak olursak ikinci mektup; giriş, birbirlerini sevmeye davet, yanlış öğretiyenlere karşı durma ve sonuçta ise yüzyüze konuşma temennisiyle selam iletme kısmı bulunur.

²⁹³ Yuhanna 19:35, 19:26, 21:20-24

²⁹⁴ <https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/2008926> Erişim Tarihi :18.09.2019

²⁹⁵ Yuhanna'nın Birinci Mektubu, 2:1-15

²⁹⁶ Yuhanna'nın İkinci Mektubu, 1

²⁹⁷ Yuhanna'nın İkinci Mektubu, 12

Yuhanna'nın üçüncü mektubunda da tıpkı ikinci mektubunda olduğu gibi kendisinden bahsederken ihtiyar ifadesini kullanmaktadır.²⁹⁸ Bu mektupta Gayus adında bir kişiye selam ederek yaptıklarından dolayı bu kişiyi över ve doğru yoldan ayrılmaması gerektiğini vurgular. Gayus Yuhanna'nın arkadaşı değilse de metnin devamında gelen "çocuklarımın gerçeğin izinde yürüdüklerini duymak" ifadesinden hareketle öğrencisi olma ihtimali yüksektir.²⁹⁹ İnançlarını yaymaya çalışan kişilere yardım etmeye devam etmesini ve onları desteklemesi öğütünde bulunur. Ana hatlarıyla; giriş kısmı, inançlarını yaymaya çalışanlara hizmet, Diotrefis ve Dimitrios ve sonuç kısmında selamlama bulunur. Üçüncü Mektubun son kısmı İkinci Mektubun son kısmı ile aynı temenniyi aynı kelimelerle ifade etmektedir.³⁰⁰

III. Yuhanna'nın Vahyi

Yeni Ahit'in son kitabı olan Vahiy Grekçe (Yunanca) dilinde yazılmıştır. Apokaliptik yani anlaşılması zor, kapalı söz veya yazı³⁰¹ perde arkasında kalan gizli kalan yerlerin perdenin açılmasıyla gün yüzüne çıkması³⁰² anlamına gelen bir tarzda yazılmış olan Vahiy Kitabı Vahiy 1:1-2 kısmında belirttiğine göre yazar Yuhanna adında birisidir. Genel olarak yedi kiliselere bu mektuplarda uyarılar, övgüler, öğütlerle dolu mesajlar ve semboller içermektedir. Vahiy Kitabı, Anadolu'da bulunan Yedi Kiliselere hitaben yazılmış mektupları içermesi ve genel kabule göre erken Hıristiyan apokaliptik eseri olarak kabul edilse de, bazı araştırmacılara göre Batı Anadolu'nun teolojik alt yapısı ve inanç sistemine aykırı olduğu konusuna dikkat çekilir. Burada sadece kilise önderliğindeki peygamberlik anlayışı açısından değil, aynı zamanda Eski Ahit eskatolojik anlayışı bakımından da Anadolu kiliselerini teolojik açıdan tamamlayamaz. Yuhanna, Vahiy Kitabı'nı da İsa'nın dönüşü konusundaki beklentileri diri tutmumaya çalışmıştır. Sonuç olarak bu Akira Satake, Walter Bauer ve Ulric B. Müller gibi bu araştırmacılar, eserin Anadolu

²⁹⁸ Yuhanna'nın Üçüncü Mektubu 1

²⁹⁹ Yuhanna'nın Üçüncü Mektubu 4

³⁰⁰ Yuhanna'nın İkinci Mektubu 12, Yuhanna'nın Üçüncü Mektubu 13

³⁰¹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=18367 (Erişim Tarihi: 18.09.2019)

³⁰² Carlos Madrigal, İncil'in Vahiy Bölümünün Yorumu, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2000, s.15

Hıristiyan teolojisini değil daha çok Kudüs veya Suriye-Filistin civarının teolojisini kapsar görüşündedirler.³⁰³ Yazar belirli bir amaç doğrultusunda bu yedi kilisede ki inananlara sabretmeleri, imanlarını korumaları, karşılaştıkları ve karşılaşacakları zorluklarda sabretmenin sonucunda mükâfatının olacağı konusunda ümit aşılamaktadır.

Vahiy Kitabı'nın yazılış tarihi de kitabın yazarı konusunda ki gibi tam bir netlik kazanmamıştır. Kitabın yazarı sadece isminin Yuhanna olduğundan ve Patmos Ada'sında³⁰⁴ bulunduğu bahsetmektedir. İlk dönem kilise yazarları Roma imparatoru Domitian Dönemi'nde (M.S. 81-96) kitabın yazılmış olabileceğini ileri sürmektedirler. İkinci yüzyıldan dördüncü yüzyıla kadar ki kilise yazarlarından, Irenaeus (ö.202), İskenderiyeli Klement (ö.219), Origen (ö.254), Victorinus (ö.303) ve Eusebius (ö.339-340)'un ortak görüşü bu yöndedir.³⁰⁵

Patmos Adası Anadolu'nun batısında, Milet'in yaklaşık 37 mil (60 km) güneybatısında bulunan Ege adalarından birisidir.³⁰⁶ Yuhanna Vahiy kitabında Anadolu'daki yedi kiliseden de bahsetmektedir. İki temel bölümden oluşan Vahiy kitabının ilk bölümü (1/9 - 3/22), Asya'daki yedi kiliseye hitaben yazılmış mektuplardan oluşmuştur.³⁰⁷

³⁰³ Merve Susuz, *Yuhanna'nın Vahyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015, s.83

³⁰⁴ Vahiy 1:9

³⁰⁵ John Wick Bowman, "Revelation, Book of", IDB, C.IV, Nashville 1962 s.60

³⁰⁶ Leonard L. Thompson, *The Book of Revelation: Apocalypse and Empire*, Oxford University Press, New York 1990, s.11

³⁰⁷ Hikmet Tanyu, "Ahd-i Cedîd", DİA., c.1, s:506; Kitab-ı Mukaddes, Vahiy 1:4-6

Harita 3: Yedi Asya Kilisesi³⁰⁸

I. Efes (Ephesos)

Bu bölümde Antik Çağ'ın önemli bir kenti olan Efes antik kenti ve Efes Kilisesi'nin Hıristiyanlık açısından önemi üzerinde durulacaktır.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Efes'e ait bilgiler son yıllarda yapılan kazılarda ortaya çıkartılan buluntular yardımı ile en eski tarihin Neolitik Çağa kadar uzandığını göstermektedir. Ayasuluk Tepesi olarak bilinen ve Efes'in ilk kentsel yerleşimini oluşturan bu tepenin tarihi yapılan kazılar sonucunda Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir. Mitolojik anlatımlara göre kentin tarihi Atina Kralı Kodros'un oğlu Androklos tarafından

³⁰⁸ Ahmet Aras, Harita ve Grafiklerle Dinler Coğrafyası, Emin Yayınları, Bursa 2016, s.73

Yunanistan'dan gelen göçmen halkı bu kente yerleştirmesiyle kurulmuştur.³⁰⁹ Lelegler'in ve Kariyalılar'ın yaşadıkları bu bölgede efsanevi kral Kodros'un oğullarından biri olan Androklos Ephesos'u kurmuştur. Kent diğer İon yerleşmeleri gibi Karanlık Çağın başları ya da en geç X. yüzyılda kolonize edilmiştir.³¹⁰ Yunanlılar devrinde kentin kuruluşu bir efsaneye dayandırılır. Atina kralı Kodros'un oğlu Androklos çok beğendiği Ege kıyılarında bir şehir kurmak istemiştir. Kent kurabilmek için tanrıların kâhinlerin izni ve yol göstermesi gerekiyordu. Bunun üzerine bir arkadaşını Yunanistan'ın Delfi kentinde ki kutsal tapınağa yolladı. Kâhin kentin yerinin bir balık ve domuz tarafından gösterileceğini söylemiştir. Sözlerin anlamının çözülmesi epey zaman aldı ve kehanet gerçekleşti. Androklos pişirmek için tavaya koyduğu balıklardan birisinin sıçrayarak çalılıklara düşmesi ve burada saklanan domuzu ürkütmesiyle domuzu fark eder ve domuzun peşine düşer. Androklos domuzu yakalayıp öldürür, kentini de o noktaya kurar.³¹¹

Efes'in güneydoğusunda Çukuriçi Höyük'te yapılan kazılarla kentte Neolitik Çağda yerleşime başlandığı ortaya çıkarılmıştır. Antik Efes kentinin bulunduğu Selçuk ilçesi ve çevresi Hititler Dönemi'nde Arzawa ülkesi olarak bilinmektedir³¹². M.Ö. II. Binyılın ikinci yarısına ait Hitit belgelerinde Apaşaş adlı kent ismi geçmektedir. Olasılıkla bahsedilen bu kent Efes kentidir. Kentin İonlar öncesi nüfusunu Kar, Leleg, lyd gibi Anadolulu halklar oluşturmaktadır. Kent tarihinde değişik isimler almıştır; Alope, Ortygia, Amorge, Smyrna Trakhia, Haimonion, Ptelia gibi değişik adlar taşıdığı bildirilir³¹³. Şehrin tarihte en bilinen adı Ephesos'tur.

Efesliler M.Ö. VII yy ile VI yy. ilk yarısı içinde Lydia Devleti ile iyi dostluk ilişkileri geliştirdi. Şehir, MÖ 650-625 dolaylarında Güney Rusya kökenli bir kavim olan ve aynı zamanda İskitlerle akraba olan Kimmerlerin saldırısına uğrar. Efesliler sağlam surları nedeniyle iyi savunma yaparak Kimmer saldırılarını atlatmışlardı. Kimmerler yalnızca surların dışında olan Artemis tapınağını yakıp yıkarlar. Eşyaları

³⁰⁹ Texier C. Küçük Asya Coğrafyası, Tarih ve Arkeolojisi, (Çev. A. Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları: Ankara. 2002 s.155

³¹⁰ Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.46

³¹¹ Sabahattin Türkoğlu, *Efes'in Öyküsü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s.10

³¹² Erdal Yazıcı, *Efes ve İon Kentleri*, Uranus Yayınları, İstanbul, 2013, s.13

³¹³ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi...*, s.94

Ayasuluk Tepesinin güney batı eteğinde bir kül alanında bulunmuştur. M.Ö. 6 yy ortalarında kentte bu sefer de Lydia Kralı Kroisos tehlikesi baş gösterdi.³¹⁴

Efes'in ilk yön eticisi yani tiranı Pythagoras'tır. Tiranlık koltuğuna oturur oturmaz oldukça zalim bir görüntü sergileyen Pythagoras, aristokratların bütün mal varlığına el koyarak onları şiddetli bir şekilde cezalandırmıştır. Paraya ve servete karşı olan aşırı hırsıyla dikkat çeken tiran, kendisine ya da yakınlarına karşı olanları zalimce öldürmekten hiç çekinmemiş, hatta hakkını hiçe sayarak pek çoğunu bizzat tapınaklarda katlettirmiştir. Pythagoras'tan sonra Ephesos'un yeni tiranı Melas olmuştur. 6. yüzyılın ilk yarısında Ephesos'ta hüküm sürmüş olan Melas hakkındaki bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Buna karşı oğlu Pindaros, dayısı Kroisos ile olan mücadelesi dolayısıyla iyi bilinmektedir. Bütün tiranlar gibi zalim olmasına karşın bilge ve vatansever kişiliğiyle tanınan Pindaros, Kroisos'un Ephesos'u diğer İonia kentleriyle birlikte Lydia egemenliğine katmasına karşı büyük bir direniş göstermiştir.³¹⁵

Lydia kralı şehri önce kuşatır sonrada egemenliği altına alır. Kral Kroisos Efeslilere değer verir ve onlara iyi davranır. Efesin geleceğini etkileyecek bazı olaylar o dönemde meydana geldi. Yerli halk ile İonlar arasında ortak bir inanış bu dönemde Anadolu'da yaygın olan Kybele Kültü ile sağlanmış oldu. Kybele Yunanlılara hem de yerli halk için birleştirici rol oynadı. Kral Kroisos daha sonra yapılacak antik çağın harikası Artemis Tapınağına bu birleştirici rolü nedeniyle para ayırmıştı. Efes çok uzun süre Lydia'luların hâkimiyetinde yaşamadı. Kral Kroisos Kızılırmak'ın Batısında Perslilere mağlup olunca bütün Lydia toprakları gibi Efes de M.Ö. 545 de Perslerin yönetimine geçti.³¹⁶

Büyük İskender'in İ.Ö. 333 yılında şehri ele geçirmesiyle başlayan 50 yıllık bir refah dönemi yaşanmıştır. Şehirde ticari anlamda huzur ve güven sağlanmıştır. M.Ö 356 yılında Efes'te meydana gelen Artemision'un Rahip Herostratos tarafından

³¹⁴ Hünkar Keser, *Efes Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Roma Dönemi Heykel*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s.9

³¹⁵ Hüseyin Uzunoğlu, *Arkaik ve Klasik Dönemlerde İonia Bölgesinin Politik Yapısı*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2012, s.108

³¹⁶ Keser, *a.g.e.*, s.9

yakılmasının ardından Büyük İskender Tapınağın Onarımına kendi ismini taşıyan bir ibare anılması koşuluyla yardım etmek istemiş. Ancak önerisi ‘‘Tanrının Tanrıya tapınak adaması uygun değildir’’ gerekçesiyle nazikçe geri çevrilmiştir.³¹⁷ Efes Helenistik dönem boyunca parlak bir dönem yaşamış ve İ.Ö. 1. yüzyılda, önemli bir ticaret merkezleri arasında yerini almıştır. Efes kenti ve tapınak 262’de Gotlar tarafından yıkılarak eski görkemini kaybetmiştir. 1090 yılında Selçuklular tarafından fethedilmiş ve bir kasaba halinde varlığını sürdürmüştür. 14. yüzyılda kısa bir dönemde olsa kent, önem kazanmış ancak daha sonra terkedilmiştir.³¹⁸

Günümüzdeki Efes Antik Kenti’ndeki yapıların çoğu Roma döneminden kalmadır. Efes antik kentindeki önemli yapılar arasında Yamaçevler ve St. Jean Bazilikası, Meryem Ana Evi, Artemis Tapınağı, Celsus Kütüphanesi, Yedi Uyurlar, İsa Bey Camii, bunlardan bazılarıdır.³¹⁹

B. Efes Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

M.S. 42 de Aziz Yuhanna, Meryem ana ile birlikte Efes’e gelmiştir. Ancak Yuhanna’nın Ön Asya’ya seyahati bakımından bu seyahatte beraberinde Meryem’i de götürdüğüne dair bilgi hiçbir yerde yoktur.³²⁰ İsa’nın çarmih hadisesi sırasında annesi Meryem’i Yuhanna’ya emanet etmesinden yola çıkarak ve Yuhanna’nın da Efes’te ölmesine dayanarak, Meryem’inde orada olma ihtimali üzerinde duran görüşler bunun delili olarak kullanılmamalıdır. Günay Tümer, Canice’nin Meryem’le ilgili durumuna şöyle yaklaştığını söyler; Meryem’in Kudüs’teki baskı ve işkenceler sırasında diğer havarilerinde canlarını korumak amacıyla bölgeden ayrılmış olabilecekleri gibi, Efes’te kalmış olabileceğini, fakat bu durumun Efes’te öldüğü manasına gelmeyeceğini, dile getirir. Çünkü Yuhanna’nın oraya geçmiş bir tarihte gidip kendisiyle gelen Meryem’in de orada ölünceye dek kaldığını düşünenlerin Yuhanna’nın Efes’e M.S. 66 yılına kadar gitmediğini göz önünde bulundurmalarını,

³¹⁷ Rehber, Efes ve İon Kentleri, Uranus Fotoğraf Ajansı ve Yayıncılık, 2013, İstanbul, s. 16

³¹⁸ Didem Tabanlı, *Roma Dönemi Mozaiklerinin Efes Örneğinde İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007, s.25

³¹⁹ Elif Türkölmez, ‘‘Efes Tarihini Başkenti’’, *Müze Dergisi*, Sayı, 8, 2013, s.10

³²⁰ Günay Tümer, Hıristiyanlık’ta ve İslam’da Hz. Meryem, T.D.V. Yay., Ankara, 1997, s. 81-82

bu tarihte onun genel kanaate göre ölmüş olacağını, dolayısıyla o ölmeden Yuhanna'nın Kudüs'ten ayrılmadığını kabul etmektedir.³²¹ Meryem'in son günlerini Kudüs'te mi Efes'te mi geçirdi net olarak bilinmesi mümkün görülmemektedir. Hıristiyan kaynakları Efes'te kabul etmekte olduğu için bu şekilde yorumlanmaya çalışılacaktır. Efes'e gitmiş olmaları değerlendirilirken, ikisinin de amacı Kudüs'te ortaya çıkan Hıristiyanlık amacını yaymak olduğu kabul edilir.³²² Hz. Meryem'in Bülbül Dağındaki bu mekânda 101 yaşına kadar yaşadığı ve burada öldüğü iddia edilir. Aziz Yuhanna'nın, Meryem Anayı yine bu dağda kendisinden başka hiç kimsenin bilmediği bir yere gömdüğü iddalar arasındadır. Hıristiyanlığın yayılmasından sonra Hz. Meryem'in bulunduğu yere Hıristiyanlarca bir kilise inşa edilmiştir. Burası papalık tarafından 1967 yılında Hıristiyanlığın kutsal bir yeri olarak ilan edilmiştir. Burada 15 Ağustos'u izleyen ilk pazar günü ayin yapılır ve gelenler hacı olurlar.³²³

Aziz Yuhanna, Hz. İsa'nın ilk müritlerindedir. M.S. 67 yılında Pavlus'un öldürülmesiyle birlikte Efes'teki Hıristiyan cemaatinin başına Aziz Yuhanna geçmiştir. İmparator Domitianus'un emriyle öldürülmek üzere iki kez Roma'ya götürülmüştür. Domitianus öldürüldükten sonra sürgüne gittiği Patmos adasından tekrar Efes'e dönmüştür. Hıristiyan geleneğine göre Yuhanna'nın, dördüncü İncili ve Yuhanna'nın 1,2 ve 3.mektuplarını Efes'de yazdığını kabul eder. Aziz Yuhanna MS 100 yılında ömrünü tamamlamış ve Ayasuluk Tepesine gömülmüştür. Hıristiyanlık kabul edildikten sonra inşa edilmiş olan bazilikanın merkezinde dört sütunlu bir anıt mezar yapılmıştır.³²⁴

Hıristiyan inancına göre M.S.4 yüzyılda bu anıtın çevresini de içine alan ve çatısı ahşap olan bir kilise inşa edilmiş; yüzyıl sonrasında inşa edilen bu kilisenin yerine İmparator Justinian (M.S. 527-565) tarafından kalıntıları günümüzde de

³²¹ Günay Tümer, Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem, T.D.V. Yay., Ankara, 1997, s. 81-82

³²² Hüseyin Çimrin, *The Metropolis Of Antuque Age Ephesus*, Seçil Ofset, İzmir, 2001, s.41

³²³ Sinem Kunt, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.60

³²⁴ Keser, a.g.e, s.14

ayakta kalan kubbeli bir bazilika yaptırmıştır. Ana malzemesi tuğla olan yapının 557'deki depremden sonra tamamen yenilendiği sanılmaktadır.

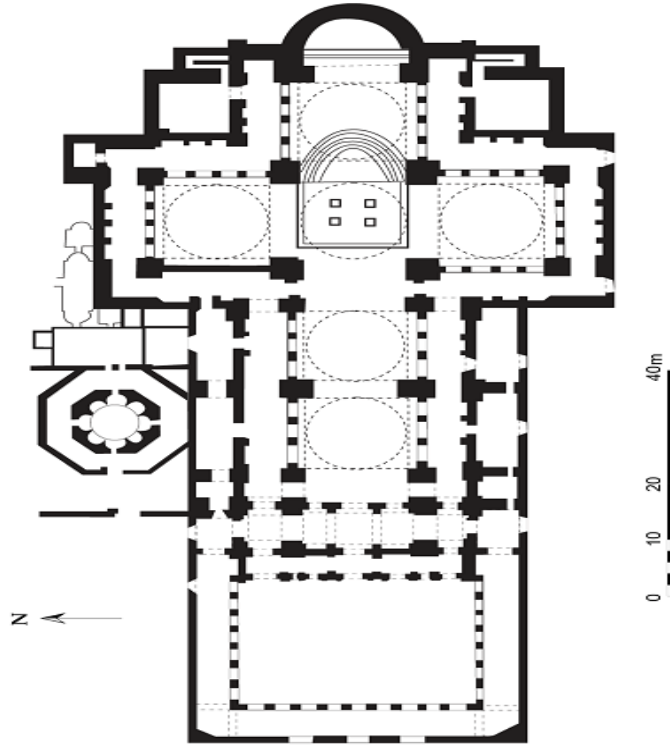
Genel kabul gören inanışa göre kilisenin kuruluş hikâyesi şöyledir: M.S. 42 senesinde İmparator Claudius Roma'dan Yahudileri kovan bir bildirge yayınlar ve böylece Akvila ve Priskila adındaki İsa'ya tabii olan bir karıkoca Efes'e yerleşir. Efes'e geldiklerinde Vaftizci Yahya'nın vaftizini vaaz eden ama Kutsal Ruh'u almayan Apollos adında birisiyle tanışırlar. Apollos iman eder ve böylece Efes'te ki Hıristiyan cemaat kurulmuş olur. Pavlus bu şehri ikinci ve üçüncü yolculuğunda ziyaret eder ve birçok insan imana gelir. Demetrius adında ki bir gümüşçü artık Artemis tapınağının gümüş maketlerini satamadığı için diğer gümüşçülerle beraber Pavlus'a karşı bir ayaklanma başlatır. Protestocular Tiyatro'yu doldurup iki saat boyunca, şehir meclisi yetkilileri onları durdurana kadar, "Efesliler'in Artemisi uludur!" diye bağırlar³²⁵. Pavlus burada tam iki sene yaşar ve dersler verir.

Görsel 1: Ephesos'un antik dünyadaki en büyük örnekleri arasında yer alan ve Aziz Pavlus'un bir kalkışmaya yol açan meşhur konuşmasına sahne olan tiyatrosu.³²⁶

³²⁵ Elçilerin İşleri; 19:23-41

³²⁶ <http://www.antiktarih.com/2018/09/25/ephesos-artemis-kutagi-ve-tapinagi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2019)

Görsel 2: Efes Kilisesi Planı³²⁷

Zamanla Pavlus'un öğrencisi Timoteos genç yaşta Efes kilisesi'nin başına geçer. Efes'te ki birçok kilise onların sayesinde kurulur.³²⁸

Aziz Pavlus M.S. 54 yılında Efes'e gelmiş ve burada üç yıl yaşamıştır. Yeni Ahit'te yer alan mektuplarını burada yazmıştır. Daha önce kurulmuş olan cemaati geliştirmiştir. Pavlus en çok sıkıntı çeken ve zorluklarla karşılaşan azizlerden biridir. Hıristiyanlığı cesaretle yaymak için çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Aziz Pavlus Efes'i Ege Bölgesinde Hıristiyanlığı yayma çalışmaları için bir üs olarak düşünmüştür. Efes'e geldiği zaman güçlü bir Yahudi cemaati ile karşılaşmış ve her yerde olduğu gibi buradaki Yahudilerle iyi ilişkiler kurmuştur.³²⁹

Aziz Pavlus yaymaya çalıştığı bu yeni din Artemis'e inananlar için hakaret olarak algılanmıştır. Kimi zaman da Artemis tapınağı için gümüş maketler yapan

³²⁷ <http://izlervyansimlar.blogspot.fr/2014/09/efes-saint-jean-kilisesi-basilica-of.html> (Erişim Tarihi: 15.05.2019)

³²⁸ Madrigal, a.g.e., s.5-6

³²⁹ Mustafa Büyükkolancı, *St. Jean Hayatı ve Anıtı*, Efes 2000 Vakfı Yayınları, İzmir, 2001, s.17

Demetrius gibi kuyumcular halkın Artemis'e olan sevgisini de kullanarak halkı Aziz Pavlus'a karşı kıskırtmıştır. Aziz Pavlus gördüğü baskılar sonucu gelişinden üç yıl sonra Makedonya ya gitmiştir.

Görsel 3: Bizans İmparatoru Iustinianus tarafından inşa ettirilen St. Jean Bazilikası³³⁰

Sonuç olarak dinsel inançlarla ilgili olaylar, yapılar ve yapıtlar Efes'in, değişik dinleri yani Romalıların Pagan inançlarını, Yahudiliği ve Hıristiyanlığı harman edip barındıran konumuna ışık tutmuştur. Yahudiliğin nasıl mevsimlere bağlı olarak kozmik sembolleri ve bayramları varsa ve bunu tarihselleştirmişse Hıristiyanlıktaki kilise ve kilise yöneticileri de, aynı metodla Asya'ya ve Akdeniz'e has dini inanç ve törenleri, mitolojik öyküleri İsa ve Meryem merkezli olarak kutsallaştırılmış öyküye dayandırarak Hıristiyanlaştırmışlardır.³³¹ Hellenistik dönemde, Efes'e Doğu etkisiyle yeni tanrılar da girmiştir. Örneğin Mısır Tanrısı Serapis ve Mısır Tanrıçası İsis adına bir tapınak yapılmıştır. Roma döneminde İmparator tapını ile ilgili yapılar da kurulmuştur. Domitianus tapınağı ve Hadrianus tapınağı bunlara örnektir. Efes,

³³⁰ <http://www.antiktarih.com/2018/09/25/ephesos-artemis-kutagi-ve-tapinagi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2019)

³³¹ Maksude Kurt Fidan, " Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem':Kadının Mitolojik Öyküsü", 2.Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-4, 6-8 Mayıs 2013, İstanbul, s.933-934

Hristiyanlığın doğuşu ile bu yeni dinin en önemli merkezlerinden olmuştur. Tarihi süreç içerisinde tanrıçalar asıl görünümlelerinden uzaklaşsalar bile bazı özellikleri ile yeni bir dönemde varlığını sürdürmeye inanç yönünden devam etmiştir. Eski ana tanrıça inanışları, savaşlar ve ticari alış veriş sebebiyle bölgeden bölgeye yayılmış, tanrıçaların benzer yönleri birleşerek bazı özellikleri dönüşüme uğramıştır. Özellikle Hristiyan inancında ki Meryem Ana figürü ilerleyen dönemlerde, tanrıçanın geri dönüşü olarak yorumlanmıştır. Meryem Tanrıça Artemisi sürdüren en belirgin kişiliktir, Efes halkı karşlarına çıkarılan Meryem Ana figürlü tanrısal varlığa, Artemis'in tüm özelliklerini aktarmış ve böylece inançlarının özünü devam ettirirken Meryem figürünü yüceltmışlerdir.³³²

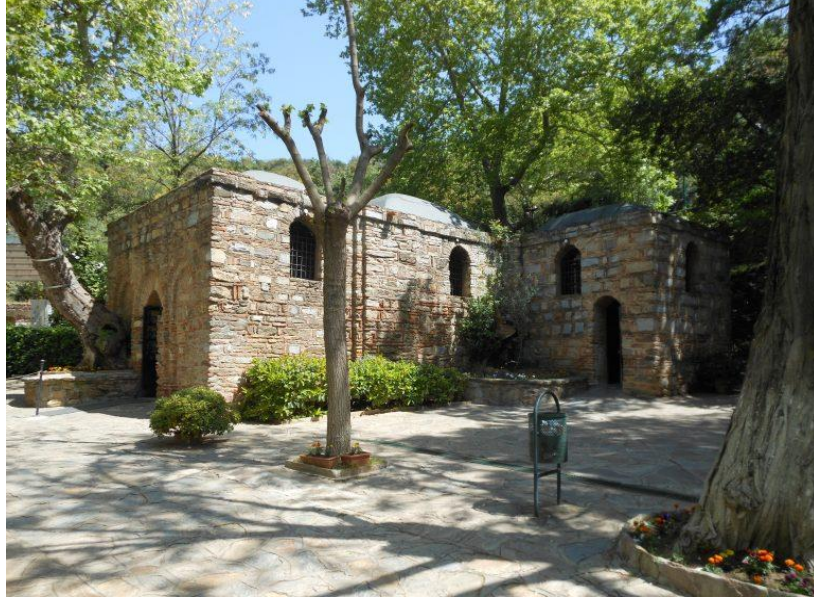
Görsel 4: Efes Artemisi³³³

Yunan mitolojisinde Tanrıça Artemis'in 'ay' ile olan yakından ilişkisi, Meryem'in Antik Çağın inanışlarını devraldığına işaret edilir. Yuhanna'nın

³³² Azra Erhat, Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s

³³³ <http://www.antiktarih.com/2018/09/25/ephesos-artemis-kutagi-ve-tapinagi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2019)

Vahyinde, Meryem’i güneşle giydilmiş, ayaklarının altına ay serilmiş ve başı üzerinde de on iki yıldızdan oluşan taçlı bir kadın olarak betimlenmesi dikkat çeker. (Vahiy,12:1-2) Artemis Efes şehrinin koruyucusu iken Meryem’de İstanbul’un koruyuculuğunu üstlenmiş, hatta 7. yy’da Avarlarca İstanbul kuşatıldığında kentin surlarında ortaya çıkıp kenti kurtardığından bahsedilir.³³⁴ Bu örneklerden anlaşılacağı üzere Hıristiyan dünyasında var olan birçok uygulama, Hıristiyanlık öncesi putperest adetlerden intikal etmiştir. Bu düşünceler, Efes’te ki Meryem ile ilgili inanç ve uygulamalar o bölgede Hıristiyanlık öncesinde bulunan Kybele ve Artemis gibi paganist dönem Ana Tanrıça kültlerinin Hıristiyanlaştırılmış şeklidir.

Görsel 5: Meryem Ana Evi³³⁵

Efes’te Meryem’in çevresinde bazı inançların oluşmasının nedeni o bölgenin daha öncesinden Anadolu’daki yaygın olan Ana Tanrıça Kültünün ve Toprak Ana Kültlerinin merkezi olmasıdır.³³⁶ Hıristiyan inancına göre Meryem Ana’nın hayatının son dönemini geçirdiği ve ölümüne dek orada kaldığı kabul edilen yer Efes’tir. 19. yüzyıl sonunda Avusturyalı bir rabibenin gördüğü iddia edilen bir rüya sonrası Katolik kilisesi ve Avusturya Elçiliği öncülüğünde buraya Meryem Ana Evi

³³⁴ Maksude Kurt Fidan, “ Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem’:Kadının Mitolojik Öyküsü”, 2.Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-4, 6-8 Mayıs 2013, İstanbul, s.938

³³⁵ <http://www.antiktarih.com/2018/09/25/ephesos-artemis-kutagi-ve-tapinagi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2019)

³³⁶ Ali İhsan Yitik, “ Hz Meryem ve Efes- Meryemana Evi” Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi” Sayı:5, Elazığ, 2000, s.63-64

inşa edilmiştir. Ayrıca Hıristiyanlara göre "Yedi Uyurlar" olayı da Efes'te meydana gelmiştir Panayır Dağı'nın doğu tarafında gerçekten saf ve samimi inanmanın Hıristiyanlık'ta ve İslamiyet'teki ömeği olarak gösterebileceğimiz kişilere ait mezarlar bulunduğu iddia edilmektedir.³³⁷

II. İzmir (Smyrna)

İzmir adı Antik Çağ'ın önemli bir kenti olan Smyrna'dan gelir ve Yuhanna'nın Vahyi'nde geçen Smyrna Kilisesi Hıristiyanlık açısından önemli bir mekândır.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Smyrna ismi, Yunanca olmayıp Ege yöresindeki birçok yer adı gibi Eski Anadolu kökenlidir. Nitekim İ.Ö. 2. binin başlarına ait Kayseri'deki Kültepe yerleşmesinde elde edilen metinlerde, Ti-Smurna diye bir yer adına rastlanmaktadır³³⁸. Hermios (İzmir) Körfezi'nin güney kıyısında yer alan Smyrna'nın kuruluşu M.Ö. 3. bin yılına kadar uzanmaktadır. M.Ö. 334 yılında İskender'in, Granikos savaşını kazanarak Batı Anadolu'yu Pers istilasından kurtarması sonucunda Anadolu'daki Pers hâkimiyeti, M.Ö. 4. yy'da gücünü kaybetmiş ve İon kentleri büyümüştür. Yeni bir dönemin başlaması ile meydana gelen nüfus artışı ve çevresel faktörler, gelişen ticaret M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren yeni Smyrna kentinin kurulmasına yol açmıştır. Bundan dolayı kent Pagos Dağının eteklerine taşınmış ve Pagos Tepesinin eteklerinde şekillenmeye başlamıştır.³³⁹.

Herodotos, bir Aiol kenti olan Smyrna'nın İon egemenliği altına geçişini şöyle anlatmaktadır: *“Bakınız Aiol’ler Smyrna’yı nasıl kaybettiler: Politik karşıtlarına yenik düşen ve yurtlarından göçen Kolophonlular bu kente sığınmışlardı. Bu Kolophonlu sürgünler, Smyrnalıların, Dionysos bayramını kutlamak üzere surların dışına çıktıkları zamanı beklediler, sonra kapıları kapatıp*

³³⁷ Ahmet Aras, “ Anadolu Kültüründe Yedi Uyurlar ”Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi” Sayı 6/ Yaz, Konya- 2008, s.90-91

³³⁸ Akurgal, a.g.e., s.367

³³⁹ Akın Ersoy, “2007 Yılı Smyrna Antik Kenti Kazısı”, 30. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2008, s.36

*kenti ele geçirdiler. Bütün Aioller yardıma koştular; bir anlaşma yapıldı; İonlar bütün taşınabilir eşyayı geri verecekler, Aiol'ler de bunları alıp Smyrna'dan çıkacaklar. Smyrnalıları kabul ettiler, öbür on bir kent bunları paylaşıp kendi yurttaşları arasına kattular*³⁴⁰.

Strabon'a göre Efes gibi İzmir'i de hâkimiyet altına alan bir Amazon'dur ve o dönemden beri kent ve kentliler O'nun adını almıştır³⁴¹. Plinius da Strabon ile aynı görüştedir. Plinius'a göre Meles Çayının can kattığı İzmir Amazonlar tarafından kurulmuş daha sonra İskender tarafından tekrar kurulmuştur³⁴². Antik yazarların övgüyle bahsettiği kent, coğrafi konumunun sağladığı avantajla çok kısa bir zamanda gelişmiştir ve Anadolu'nun en gözde kentleri arasına girmiştir. Strabon kenti "şimdiki kentlerin en güzelidir" diye anlatır.³⁴³

Roma döneminde, İzmir'de pek çok değişiklik olmuştur. Şehir, doğuya doğru genişleyerek büyümüştür. Dio Chrysostomos'un adını verdiği dört şehir, toplumsal gelişimdeki önemlerinin yanı sıra şöhretleri nedeniyle seçilmişlerdir³⁴⁴. İzmir özellikle Tiberius (M.S. 14-37), Hadrianus (M.S. 117-138) ve Caracalla (M.S. 211-217) gibi Roma imparatorlarının kente yaptığı yatırımlarla gelişip büyümüş, zaman içinde birçok kez geçirdiği depremler nedeniyle zarar gören İzmir M.S. 178 yılında büyük bir deprem sonrası yerle bir olmuş, kentteki tüm binalar ve tapınaklar bu depremden nasibini alarak yıkılmıştır. Kent bu ağır deprem sonrasında on yıl boyunca vergilerden muaf tutulmuştur. Çevre kentlerden gelen yardımlarla kent üç yıl içinde daha güzel bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. İmparator Marcus Aurelius'un (M.S. 161-180) yardımlarıyla kısa sürede toparlanmıştır³⁴⁵.

İzmir'de M.S. 2. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın giderek yaygınlaştığı görülmektedir. İzmir, M.S. 1. yüzyıl boyunca Aziz Pavlus, Meryem Ana ve Aziz

³⁴⁰ Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996, s.150

³⁴¹ Strabon, XIV, I, 4.

³⁴² Sümeyra Savur-Yıldız, *Smyrna Agorası'ndaki Geç Antik Çağ Cam Buluntuları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016, s.7

³⁴³ Strabon, XIV, I, 37. s.165

³⁴⁴ Murat Kılıç, *Helenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna'nın Kamu Yapıları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2011, s.47

³⁴⁵ Savur-Yıldız, a.g.e., s.8

Yuhanna'yı ağırlamıştır. Bu nedenle başta Efes olmak üzere İzmir ve Bergama'da Antakya'dan sonra en eski Hıristiyan toplulukları oluşmuştur³⁴⁶. Ortaçağ'da, Yedi Havari Kilisesi'nden birisinin İzmir'de olması nedeniyle, kent oldukça meşhurdur. Bu dönemde, konumunun hususi oluşu ve öneminden dolayı, özellikle Kudüs hacılarının arasında oldukça nam salmış ve seyahat edenlerin uğrak yeri olmuştur³⁴⁷.

B. İzmir Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

İzmir'e Hıristiyanlık Aziz Pavlus ya da onun öğrencilerinden birisi tarafından tanıtılmıştır. İ.S. 55 yılından itibaren, İzmir'de, ona komşu olan diğer Küçük Asya şehirlerinde de olduğu gibi, Hıristiyanlığın yayılım göstermesinin temelinde, psikolojik olduğu kadar, ekonomik nedenler de yatmaktadır. M.S. 50 yıllarından sonra, İzmir'de, Hıristiyan ayinleri yapılmaya başlanır. Bununla birlikte ele geçen Hıristiyan yazıtlarının çoğu, M.S. 5. ve 6. yüzyıllara tarihlenmektedir³⁴⁸.

İzmir kilisesi Pavlus'un üçüncü seyahati sırasında kurulmuştur (MS 53-56). Hıristiyanlar bu dönemde sıkıntılı bir hayat sürdürmüştür. İlk olarak şehirde yaşayan dindar Yahudilerin tepkilerini çekmişler. Sonrasında Roma tarafından sistematik bir zulüm politikasına maruz kalmışlar. Bazı inananlar hapse atılmış bazıları ise öldürülmüşlerdir. Bunun başlıca sebebi Roma İmparatoruna tapınılan kült merkezlerinden bir tanesinin İzmir'de bulunmasıdır. İzmir, "Neokoros"tu yani İmparator tapınışını sağlayan ve muhafaza eden şehirdi. Doğal olarak Hıristiyanlığı kabul edenler, imparatora tapmayı reddetmiş ve bunların birçoğu canları pahasına İsa'ya inanmaya devam etmişlerdir.³⁴⁹

Yuhanna'nın Vahyi'nde zikredilen Yedi Kilise'den ikincisi olan İzmir Kilisesi'nin "Takip eden" ve "Sadık olan" anlamına geldiği söylenir. İzmir, Yeni Ahit'in Vahiy Kitabı'nda yer alan "ilk yedi kilise"nin bulunduğu yerlerdendir. Ancak kilisenin, hangi kilise olduğu bunun mimari bir yapıyı mı yoksa bir Hıristiyan

³⁴⁶ Akın Ersoy, "Smyrna'dan İzmir'e", *İzmir Kültür ve Turizm Dergisi*, Sayı:1, 2009, s.42

³⁴⁷ Şebnem Köksal, *İzmir Smyrna Agorasında Gezi Güzergâhının Planlanması, Mozaikli Alan Üzerine Koruma Çatısı Önerisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014, s.2

³⁴⁸ Kılıç, a.g.e., s.36

³⁴⁹ Madrigal, a.g.e., s.6

topluluğunu mu kast ettiği veya kilise yapısı ise bu kilisenin nerede olduğu bilinmemektedir. Ancak Hıristiyanlar için önemli bir şahsiyet kabul edilen ve Aziz Yuhanna'nın ilk müridlerinden olan Polikarp'ı yâd etmek amacıyla “Ege'nin İncisi” olarak nitelendirilen Alsancak semtindeki Aziz Polikarp Kilisesi, tarihî süreç içerisinde ilk yedi kilise arasında değerlendirilmiş ve inanç turları içerisine alınmıştır. Bu çerçevede Türkiye'ye gelen turistler, Aziz Polikarp Kilisesi'nde ibadete katılmaktadır. Ayrıca burada, her yıl 23 Şubat “Aziz Polikarp Bayramı” olarak kutlanmaktadır³⁵⁰.

Görsel 6: St. Polikarp Kilisesi³⁵¹

Suriye'de Antakya Piskoposu olarak görev yapan Ignatius, M.S. 107 yılında idamının infazı için Roma'ya götürülmeye çalışılırken İzmir'de konaklamıştır. Ignatius, İzmir'deyken Küçük Asya'dan gelen Hıristiyan liderleriyle buluşmuş ve çeşitli cemaatlere mektuplar yazmıştır. Bu mektuplardan dördünü İzmir'de kaleme almış, sonraki dönemlerde de bağını koparmamış, hem İzmir'deki kiliseye hem de onların piskoposu olan Polikarp'a bir mektup göndermiştir. Bu yönüyle de İzmir Kilisesi Hıristiyanlık açısından ayrı bir öneme sahiptir³⁵²

³⁵⁰ Kunt, a.g.e., s.66

³⁵¹ <https://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/inanc-turizmi/69-izmir-in-koruyucu-aziz-i-sen-polikarp> (Erişim Tarihi : 06.09.2019)

³⁵² Clyd E. Fant, & Mitchell G. Reddish, (2003). *A Guide to Biblical Sites in Greece and Turkey*, University Pres, Oxford, 2003, s.319

Vahiy bölümünde İzmir topluluğunu bekleyen sıkıntılar önceden bildirilir. Bazılarına göre bu Polikarp hakkındadır. Aziz Yuhanna'nın öğrencisi olan Polikarp MS 96 senesinde İzmir Kilisesi'nin yöneticisi olmuş ve 155 senesinde 10 gün esir tutulduktan sonra yakılarak şehit edilmiş. Sezar'ı Rab olarak tanınması için onu zorlayan cellâda: "Sen beni ancak bir saat süreyle yanıp sonra sönecek olan ateşle tehdit ediyorsun, fakat kötüler üzerine gelecek olan yargı ateşinden ve sonsuz cezadan habersizsin. Ne duruyorsun? Ne yapacaksan yap" demiştir.³⁵³

İzmir'de Hıristiyan inancının sembolü olan Polikarp sadece cemaati tarafından değil halk tarafından da sevilip sayılan bir liderdir. Polikarp'ın gençlik yılları, havariler zamanına dayanmaktadır. Paskalya Bayramı meselesinde, Küçük Asyalıların en güvendiği insan olarak, Roma'da Piskopos Aniketos (M.S. 154-167) ile müzakerelerde bulunmuştur. Yahudilerin ondan nefret etmesinin temelinde, Hıristiyan düşmanlığı tavırlarına karşı gösterdiği tepkiler yatmaktaydı. Herşeyden önce, Polikarp'ın faaliyetleri, putperestlerin Hıristiyanlaştırılmasına yöneliktir. Onu, dost da düşman da "Küçük Asya'nın Öğretmeni" olarak kabul etmiştir. Özellikle, putperestlerin kendisini nefretle andığı İzmir'de Polikarp'ın başarıları büyüktür. Roma seyahatinden dönüşünden kısa bir süre sonra, gerek Yahudiler gerekse putperestler, seksen altı yaşındaki ihtiyar Polikarp'tan intikam almak için İzmir Stadyumunda Roma'nın kanlı oyunları sırasında M.S. 23 Şubat 155'te acımasızca öldürmüşlerdir.³⁵⁴

III. Bergama (Pergamon)

Antik Çağ'ın bir diğer önemli kenti olan Pergamon ve Pergamon Kilisesi'dir. Hıristiyanlık açısından önemi Yuhanna'nın Vahiy bölümünde bahsedilen 7 kiliseden birisi oluşundandır.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Pergamon bölgedeki tüm kentler içinde, konumu ile gezginlerin gözlerini en çok kamaştıran kenttir. Batı Anadolu'nun önemli antik kentlerinden biri olan Pergamon'un kalıntıları İzmir İli'nin modern Bergama ilçesinde bulunmaktadır.

³⁵³ Madrigal, a.g.e., s.7

³⁵⁴ Leonard L. Thompson, "The Martyrdom of Polycarp: Death in the Roman Games", *The Journal of Religion*, 82/1, 2002, s.27

Pergamon, denizden yaklaşık 392,3 m. yükseklikte³⁵⁵ Kaikos (Bakırçay) ırmağının kat ettiği bir graben vadisinin kıyısında, Kaikos vadisinin üstte ve altta genişlediği dar bir kısımda yer almaktadır.³⁵⁶

Kale, burç anlamlarına gelen Bergama'nın ilk adı Bergamos-Pergamon'dur. Pergamon'un kuruluşu da bir efsaneye dayanmaktadır. Turuva kahramanlarından Akhilleus'un torunu olan Pergamos, Anadolu'ya geçerek Tevtrania yöneticisi Anos'u öldürerek ve Seleinos çayı yanına yeni bir şehir kurarak buraya kendi ismini vermiştir.³⁵⁷

Pergamon ilk kez Ksenophon'un Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde karşımıza çıkar. M.Ö. 399'da, geriye dönüşün son günlerinde, yorgun ve aç Yunan paralı askerleri Ksenophon'un komutasında Pergamon'a varırlar. O sıralar Pergamon tiranı olan Gongylos, aynı zamanda Ksenophon'un da eski bir dostudur. Kentinin yağmalanacağından endişe ederek, ona, erzakı komşu bir kentten sağlamalarını tavsiye eder. Çünkü Pergamon da ekonomik bir kriz içindedir. Büyük İskender'in M.Ö. 334 yılında, Granikos Irmağı kıyısında Pers ordusunu yenilgiye uğratmasıyla, Pergamon, Makedonya egemenliğine girmişti. İskender'in M.Ö 323'teki ölümünden sonra, imparatorluk yönetiminde söz sahibi olma mücadelesi veren Diadokhlarda Lysimakhos, M.Ö. 301 yılındaki Ipsos Savaşı'nda Seleukos'un yanında yer alarak Antigonos'un yenilmesine neden oldu.³⁵⁸

Lysimakhos, bu kalenin stratejik önemini kavrayarak, burasını bir askeri üs haline getirmiş, 9000 "talent"ten ibaret olan devlet hazinesini buraya getirmiş ve bu hazinenin muhafızlığını Philetairos adında bir Paflagonya'lı subayın eline vermişti³⁵⁹. Bir süre Lysimakhos'a sadık kalır, fakat ona iftira eden Lysimakhos'un karısı Arsinoe'yle arasındaki anlaşmazlık yüzünden Philetairos, Pergamon'un ayaklanmasına neden olur ve fırsatlardan yararlanarak kenti yönetir; iç işleriyle bunalmış olan Lysimakhos birde Ptolemaios Kerainos tarafından ihanete uğrayarak

³⁵⁵ George E. Bean, *Eski Çağda Ege Bölgesi*, Çeviren: İnci Delemen, Arion Yayınları, İstanbul, 1997, s.47

³⁵⁶ Wolfgang Radt, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Çeviren: Suzan Tamer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.15

³⁵⁷ Işıl Yılmaz, *Roma İmparatorluğu Döneminde Pergamon Tarihi ve Sikkeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004, s.1

³⁵⁸ Tekin, *Eski Anadolu...*, s.148

³⁵⁹ Radt, a.g.e., s.25

öldürülmüştür. Bu karışıklıklar sırasında Philetairos (M.Ö. 283-263) genel olarak çevresindekilere veya güçlülere her durumda hizmet ederek, dostluk ve vaatlerle kaledeki egemenliğini sürdürür ve böylece yirmi yıl hazinenin ve kalenin hakimi olmuştur.³⁶⁰

Böylece, Batı Anadolu'da Seleukos Krallığı kontrolünde ve Philetairos'un önderliğinde yeni bir devlet doğar. Philetairos, Attalos Hanedanlığı'nın ve dolayısıyla Pergamon Krallığı'nın kurucusu olarak, Küçük Asya'yı istila eden Galatlara karşı başarılı bir mücadele verir. Philetairos önceleri Lysimakhos ve Seleukos adlarına, daha sonra da kendi adını taşıyan sikkeler bastırmıştır. Philetairos'tan sonra onun yerine geçen yeğeni I. Eumenes (M.Ö. 263 - 241) 21 yıl Bergama'yı yönetmiştir. M.Ö. 261 yılında Sardeis yakınında I. Antiokhos'u yenilgiye uğrattıktan sonra, Bergama, Seleukoslardan tamamıyla bağımsız olmuştur.³⁶¹

M.Ö. 282-133 yılları arasında kent Pergamon Krallığı'nın başkentidir. Ptolemaios, İskenderiye'nin edebiyat yönünden kendilerinin önüne geçmesine mani olmak amacıyla parşömen ihracatını yasaklamıştır. Döneminin en zengin kütüphanesine sahip olan Bergama'da pahalı ve bulunması güç malzemeler olan parşömen ve papirüs üretimi yaygındır. Bu zengin kütüphanenin 200 bin cilt kitaplı zengin koleksiyonu, Kleopatra döneminde İskenderiye'ye götürülmüştür. İskenderiye'deki yangında kitapların büyük bir kısmı yangında tahrip olmuştur.³⁶²

II. Attalos'un yerine III. Attalos (İ.Ö. 138-133) Pergamon Krallığı'nın başına geçti. III. Attalos, saraydaki içine kapanık yaşamı sırasında kendini tıbbi bitki ve otlar yetiştirmeye vermişti, bitkilerden elde ettiği zehirler ve panzehirlerle denemeler yapıyor, bunları tutuklu suçlular üzerinde tecrübe ediyordu; zooloji ve botanik alanlarındaki çalışmaları çok geniş kapsamlıydı. Daha sonraları bronz heykeltıraşlığına yönelmiştir, bu sırada annesi için yapılan mezar anıtında çalışırken güneş çarpmasına uğramış ve beş yıl süren hükümdarlık döneminden sonra, M.Ö.

³⁶⁰ Strabon, a.g.e., s.168-169

³⁶¹ Tekin, *Eski Anadolu..*, s.148

³⁶² Ece Yüksel, *17. Yüzyıl Sonu, 18.Yüzyıl Ortası ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2012, s.70

133'de öldü. Ölümünden hemen önce yazdığı bir vasiyet ile Bergama Roma'ya bağlandı.³⁶³

B. Bergama Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

Hıristiyanlığın ilk yedi kilisesinin kurulduğu kentlerden birisi olan Bergama antik dünyada ve Hıristiyan dünyasında önemli bir yerleşim yeridir. Aziz Yuhanna Efes'te Bergama'nın çok tanrılı putperest inancını kötölemiştir. M.S. 53-56 arasında, Efes'e gelen Aziz Pavlos buradan dini yaymaya başlamıştır. Bergama'da Hıristiyanlığı kabul eden 3 kişinin şehir tiyatrosunda katledildiği bilinmektedir.³⁶⁴

Hıristiyanlığın M.S 379'da resmi din olmasıyla birlikte, M.S. 5. yy ikinci yarısında Bergama'da iki önemli kilise binası yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri Aşağı Agora'nın³⁶⁵ temelleri üzerine inşa edilen üç nefli bazilikal plana sahip olan kilisedir. Diğeri ise Roma Dönemi aşağı kentinde M.S. 2. yüzyılda Mısır Tanrıları adına inşa edilen Kızılavlu'da yer almaktadır. Hıristiyanlıkla birlikte tapınakların kiliseye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Pergamon'da da bunun en iyi örneği Kızılavlu'nun ana mekânı içine inşa edilen ve Aziz Yuhanna'ya adanan bu kilisede görülmektedir.

Üç nefli bazilikal bir plana sahip olan bu kilisede, etrafı çevrili bir apsis, koroya ait yan mekânlar ve batıda bir narteks bulunmaktadır. Kilise, yan neflerin üzerine gelen seviyede ikinci bir katla donatılmış ve aydınlatılmıştır.³⁶⁶ Fakat bazilika denilen kilisenin yedi kiliseden biri olduğu kabul edilsede günümüze ulaşması imkânsızdır. Zira ilk kiliseler ahşap ve garip yapıli olup günümüzde bu kiliselerin hiçbir izi kalmamıştır. Ancak bu kiliseler yıkılıp yok olduktan sonra yerine Bazilika yapılmış olabilir. Bergama Kilisesi Roma yönetiminin Hıristiyanlığı din olarak tanıdığı Milan Fermanı sonrası M.S.313-500 yılları arasında önemli rol oynamıştır.³⁶⁷ Bu görkemli yapı, Bergama'nın Roma İmparatorluk Dönemi

³⁶³ Radt, a.g.e., s.36-37

³⁶⁴ Yüksel, a.g.e., s.70

³⁶⁵ Agora; Eski Yunaistan'da Pazar yeri veya antik kentin merkezine verilen isimdir.

<http://www.rehberalicelik.com/arkeoloji-sozluk.html> (Erişim Tarihi: 25.10.2018)

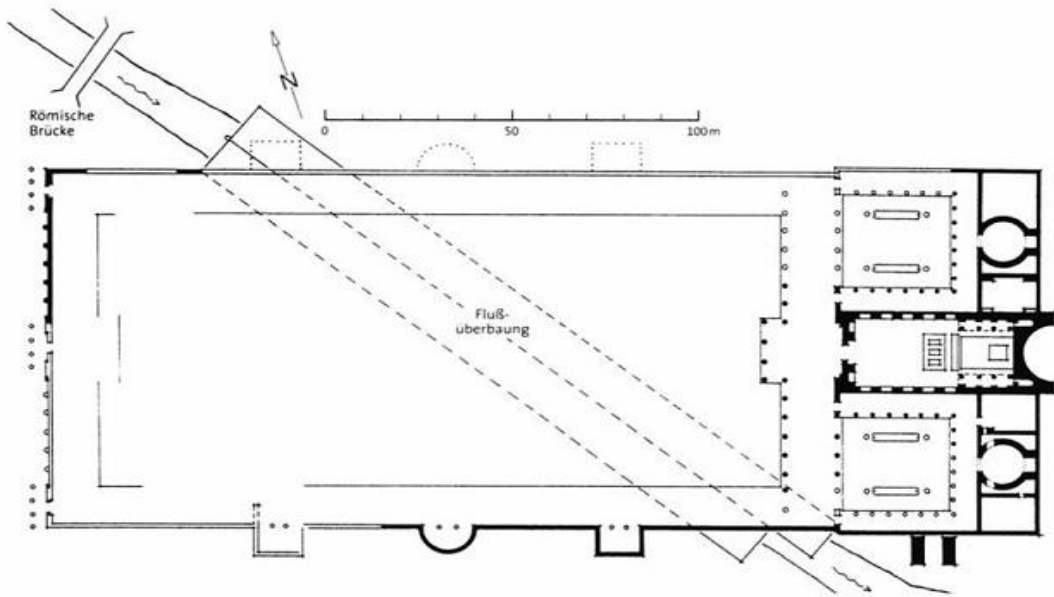
³⁶⁶ T.C. Bergama Belediyesi, *Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzajı*, İzmir, 2016, s.20

³⁶⁷ Kunt, a.g.e., s.68

görünümünü oluşturan kent mimarisinin bir parçasıdır. Ancak, yapının Roma Dönemi Bergama’ında sosyal anlamdaki yeri ve önemi henüz bilinmemektedir.³⁶⁸

Görsel 7: Bergama Kızılavlu (Bazilika)³⁶⁹

Görsel 8: Bergama Kızılavlu Planı³⁷⁰

³⁶⁸ A. Hoffmann, “Pergamon’daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihçesi”, *Anadolu/Anatolia*, Sayı: 25, 2003, s.41

³⁶⁹ <https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/%C4%B0zmir%20K%C4%B1z%C4%B1lavlu%20Bazilika%20%C3%96ren%20Yeri-8fa5532c-0a0e-407d-be9c-72285eba8b98.pdf> (Erişim Tarihi 08.09.2019)

³⁷⁰ A. Hoffmann, “Pergamon’daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihçesi”, *Anadolu/Anatolia*, Sayı: 25, 2003, s.47

İmparator Hadrian Dönemi'nde M.S 2. yy'da Mısır tanrıları Serapis, İsis ve Harpokrates'e tapınmak için inşa edilen, 60x20m. Boyutlarındaki tapınak Bergama'nın en görkemli yapılarından. Büyük bir ön avluya sahip olması ve tapınağın tamamının tuğladan yapılması sebebiyle halk arasında Kızılavlular olarak adlandırılmıştır.³⁷¹

IV. Salihli (Sardeis)

Antik Çağ'ın önemli kentlerinden birisi olan ve Lydia Devletine başkentlik yapmış Sardes Kenti ve Sardes Kilisesi'nin Hıristiyanlık açısından önemli bir merkezdir.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Antik Çağ'da, Batı Anadolu'nun güneyde Karia, doğuda Phrygia, batıda Aiolia ve İonia, kuzeyde Temnos (Demirci Dağları), Dindymos (Murat Dağı) ile çevrili bölge Lydia olarak isimlendirilir. Bölgenin ana merkezini Gediz havzası ve Menderes havzası oluşturuyordu. Bu arazi, doğal kaynaklar yönünden oldukça zengin bir araziydi. Dağlar ormanlarla kaplıydı ve ev yapımında gerekli olan ahşap buralardan sağlanıyordu. Çokça bulunan kil yatakları sayesinde çanak ve çömlek yapılıyordu. Taş ve mermer ocakları da işletiliyor; sağlam ve örnekleri günümüze kadar gelebilmiş yapılar buralardan sağlanan özdeklerle yükseltiliyordu. Lidya'da Bakır Çağından beri yerleşim birimleri vardı. Hititlerin Anadolu'ya hâkim olduğu zamanlarda bölgede Hitit Kralına bağlı küçük beylikler halinde yaşayan birçok kabile bulunmaktaydı.³⁷²

Lydia'da Atyad, Heraklid/Tylonid ve Mermnad olarak üç ayrı kral sülalesinin egemen olduğunu bilinmektedir. Bunlardan ilk ikisi hakkında yeterli bilgi yoktur. VII. yüzyılın başlarına doğru iktidar Mermnad sülalesinin eline geçti. Bu sülalenin

³⁷¹ <https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=BAZ01&DistId=MRK> (Erişim Tarihi: 05.09.2019)

³⁷² Emrullah Güney ve Umut Güney, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları: Anadolu'nun, Trakya'nın Tarihi Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2011, s.89

141 yıl kadar süren yönetiminde Lydialılar yalnızca Anadolu'nun değil, aynı zamanda Yakın Doğu'nun önde gelen devletleri arasına girme başarısını gösterdiler. Mermnad sülalesinin ve tüm Lydia'nın birden bire parlamasının en büyük nedeni altın madenleridir. Bölgede daha önce hiç bilinmeyen altın madeninin VII. yüzyılın başlarından itibaren başkent Sardeis'te işletilmeye başlanması Lydialılar'ı zenginleştirmiş ve güçlendirmiştir. Mermnad sülalesinin ilk kralı Gyges'tir (687-645). 665 yıllarında Asur kralı Assurbanipal (668-627) ile diplomatik ilişkiler kurarak, Phrygler'den sonra Lydialılar üzerine yönelen Kimmer tehlikesini savuşturmaya çalışmıştır.³⁷³

Gyges'ten sonra tahta gecen Ardys ve Sadyattes dönemlerinde de Priene ele geçirilmiş, Miletos topraklarına akınlar yapılmıştır. Sadyattes'ten sonra Lydia tahtına geçen Alyattes de Miletos'a saldırılara devam etmiş ve beş yıl sonra bir barış antlaşmasıyla savaşa son vermiştir. Alyattes'in ölümünden sonra tahta oğlu ve son Lydia Kralı olan Kroisos (MO 561-546) geçti. Kroisos zamanında Batı Anadolu kent-devletleri tam bir kontrol altına alındı. Nitekim Kroisos zamanında Lydia egemenliğinin Kızılırmak'a kadar uzandığı bilinmektedir. Ancak, her ne kadar Batı Anadolu kent-devletleri fiilen Lydia Krallığı'nın egemenliği altında olsalar da yine de kısmi otonomileri mevcuttu. M.Ö.546 tarihinde Pers Kralı Kyros, Lydia Kralı Kroisos'u yenerek krallığının başkenti olan Sardeis'i işgal etmiştir. Bu süreçle beraber Anadolu yaklaşık 200 yılı aşkın bir süre Pers egemenliğine girmiştir.³⁷⁴

M.Ö 334'e dek süren Pers egemenliği döneminde Sardeis, Susa'dan başlayarak bütün Anadolu'ya geçen büyük Kral Yolu'nun³⁷⁵ Ege Bölgesinde sona erdiği nokta olarak önemli bir coğrafik konuma sahipti.³⁷⁶ Pers kralı Kyros'un M.Ö

³⁷³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.267

³⁷⁴ Tekin, *Eski Anadolu..*, s.27

³⁷⁵ Kral Yolunun geçtiği şehirler; Herodotos bu yolun Frigya'dan geçip Halys'i (Kızılırmak) aştıktan sonra, Kapadokya bölgesinden Kilikya sınırlarına ulaştığını bildirir. Çağdaş araştırmacıların bir bölümü yolun Sardes'ten Keramon Agora (Susuz), Dorylaion (Eskişehir), Gordion (Yassihöyük), Ankyrâ (Ankara), Tavion (Büyük Nefesköy), Komana Pontika (Tokat), Sebasteia (Sivas) ve Melitene (Malatya) üzerinden güneydoğuya doğru uzandığına inanırlar. Bazılan ise bu güzergâhı Sardes, Denizli yakınındaki Kydrara, Kelainai (Dinar), İkonion (Konya), Mazaka (Kaisareia/Kayseri), Elbistan ve Melitene olarak belirler.

Kaynak: <https://www.msxlabs.org/forum/tarih/73144-kral-yolu-pers-kral-yolu.html#ixzz5Uy1FeU6t> (Erişim Tarihi:28.05.2019)

³⁷⁶ Güney ve Güney, a.g.e., s.89

547/46'da Lydia Krallığı'nın başkenti olan Sardeis'i hâkimiyeti altına almasıyla, Sardeis bundan böyle Perslerin satraplık³⁷⁷ merkezlerinden biri oldu. MÖ 547'deki yıkım, Sardeis'teki aşağı kenti çevreleyen kerpiç sur duvarında ve yakınında gözlenen büyük yangın iziyle kanıtlanmaktadır. Pers idaresi hoşgörülüydü ve kültürel anlamda benimseyiciydi. Sardeis bundan böyle satrapın ikametgâhı oldu.³⁷⁸ M. Ö. 334 yılında ise Büyük İskender tarafından ele geçirilmiştir Büyük İskender'in ölümünden sonra İmparatorluğunun dağılmasıyla M. Ö. 180'de Bergama Krallığına bağlanmış daha sonra Roma hâkimiyetine girmiştir. M.S. 17'de büyük bir depremle yıkıntıya uğramıştır.³⁷⁹

Doğal kaynaklar bakımından zengin olan Lydia'daki ekonomik gücün yükselmesinde, altın ve gümüş madenlerinin etkisi büyüktü. Bunlardan en bilineni Sardeis içinde akan Paktolos çayının taşıdığı kumlar arasından elde edilen altın tozuydu. Bu madenler, Lydia başkentinin “Altın Sardeis” diye anılmasını sağlayacak kadar, bu yerleşimin zenginleşmesini sağlamıştı. Ayrıca Sardeis, Hermos ırmağının etkisiyle çok geniş ve verimli bir tarımsal alana da sahipti. Aynı zamanda sahip olduğu otlak alanların çokluğuyla da yerleşim, hayvancılık için elverişli bir bölgeydi. Sardeis'in bir başka önemli özelliği coğrafi konumundan kaynaklanıyordu: Yerleşimin, “kuzey-güney ve doğu-batı ticaret yollarının kesişim noktasında” bulunması sayesinde Lydia devleti, bölgesel ve denizaşırı ticari faaliyetlerden gelir sağlıyordu.³⁸⁰ Bin yıldan uzun süre de yaklaşık olarak M.Ö. 650-M.S 500 yılları arasında önemli bir kent olarak Lidyalılar, Persler, Yunanlılar, Bizanslılar ve Türkler olmak üzere pek çok milletin kültürüne ev sahipliği yapmıştır.³⁸¹

³⁷⁷ Satraplık; Perslerin işgal ettiği topraklarda yerel halktan güvenilir kişileri başa getirerek uyguladığı yönetim şekline verilen ad. <http://www.rehberalicelik.com/arkeoloji-sozluk.html> (Erişim Tarihi:28.05.2019)

³⁷⁸ Tekin, *Eski Anadolu...*, s.51

³⁷⁹ Hasan Ozan Başkan, *Salihli'nin (Manisa) Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s.111

³⁸⁰ Fariz Öncü, *M.Ö. 6. Yüzyıl ile M.Ö. 4. Yüzyıl Arasında Batı Anadolu'da Pers Satraplık Merkezleri Arasındaki Politik İlişkiler (Sardeis ve Daskyleion)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012, s.40

³⁸¹ C. Hallock Greenewalt, “Sardis (Sart) Kazısı”, *Türkiye Arkeolojisi*, Yayına Hazırlayan: Fahriye Bayram, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2008, s.222

B. Salihli Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden bir tanesi olan Sardeis, Lidya Krallığı'na başkentlik yapmış ve Küçük Asya'nın, yedi kilisesinden bir tanesini içerisinde bulunduran bir kenttir.³⁸² Ancak bu kilisenin hangi kilise olduğu tartışılmaktadır. Bu tartışmalar çerçevesinde iki ana iddia gündeme getirilmektedir. Bu iddialardan birisi, Akıl Hastanesi olarak kullanılmış olan Artemis'in Hıristiyanlığın yayılması üzerine kiliseye dönüştürüldüğü; diğeri de Sardis'teki Artemis Tapınağı'nın yanında ayrı küçük bir kilisenin olduğudur. Artemis Tapınağı'nın yakınında bulunan kilisenin “baki kalan” ve “benimle yürü” gibi manalara gelen Sard Kilisesi olduğu tahmin edilmektedir.³⁸³

Görsel 9: Sardes Kilisesi ve Artemis Tapınağı³⁸⁴

Sardeis kilisesi ile ilgili Yeni Ahit'in Vahiy bölümünde şu cümleler yer almaktadır; *“Şehir tarihinde olduğu gibi burada yaşayan imanlılar geçmiş başarılarına güvenip ruhsal olarak uyuya kalmışlardı. Artık gündelik hayatta Rab'bi aramaz hale gelmişlerdi. “Rab onlara: Yaşayan topluluk olarak ad yapmışsın, ama ölüsün. Uyan!” (3:1-2) diye uyarıda bulunmaktadır. Sonrasında ise: “Tövbe et! Eğer uyanmazsan, bilmediğin saat sana hırsız gibigeleceğim!” (3:3) diye bir sitemde*

³⁸² Yüksel, a.g.e., s.86

³⁸³ Kunt, a.g.e., s.72

³⁸⁴ <http://sardessalihli.blogspot.com/2018/08/7-onemli-kiliseden-birisi-sardes.html> (Erişim Tarihi 06.10.2019)

*bulunmaktadır. Kuşkusuz burada uykudan ötürü şehrin yaşadığı tarihsel hezimetlere gönderme yapılmaktadır. Fakat kilise cemaatinde sadık imanlılar da bulunmaktadır ve bunlara Yaşam Kitabından silinmeyecek bir ad vaat ediliyor, yani bu dünyanın geçici görkemleri yerine sonsuzluk boyunca cennette ün yapmış bir isim”.*³⁸⁵

Charles Texier, ‘‘Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi ‘‘ adlı eserinde, Sardes kilisesinden şu şekilde bahsetmektedir: ‘‘*Çoğu zaman, şehrin Antik kalıntıları, kiliseye atfedilirdi. Kentin kuzeybatı köşesinde bulunuyordu. İçinde bulunduğu arazide ise; bina kalıntıları ile doluydu. Ben kilisenin temel platformunu ve diğer kısımlarını gördüğüm için memnundum. Plan itibariyle bu yapının, Antik Hıristiyan kiliselerinden biri olduğunu söylemek yanlış olmaz.*’’³⁸⁶

Sardes M.S. birinci ve ikinci yüzyıl boyunca büyük ve iyi kaynaşmış bir Yahudi topluma ev sahipliği yapmıştır. Sardes’deki ilk Hıristiyanlar büyük olasılıkla bu Yahudiler arasından çıkmıştır. Zaten Pavlus’un mektuplarından da anladığımız ilkin Anadolu seyahatlerini yapmadan mektup yazarak o şehirdeki Yahudilere gönderir, daha sonra ise o şehre gider ve orada ki Yahudilerle görüşürdü. Şehir M.S. I. yüzyıl sonlarında oldukça gösterişli bir hukuk merkeziydi ve bu şehirde bulunan Artemis tapınağı bir sığınak yeri olarak kullanılıyordu. Ayrıca farklı yolların kesişme noktasında bulunan önemli coğrafi konumu nedeniyle canlı bir ticari merkez konumundaydı. Sardes Hıristiyanlığın doğduğu dönemdeki bu önemli konumu, zenginliği ve geniş Yahudi topluluğuna rağmen hem Pavlus hem Elçilerin İşleri’nin yazarı hem de Ignatius tarafından kendinden söz edilen bir şehir değildir. Eğer Vahiy bölümünde bahsi geçmemiş olsaydı birinci yüzyılın sonunda Sardes’te bir kilisenin varlığından haberdar olunamayabilirdi.³⁸⁷

Kentin en önemli kilisesi olan yapıdan günümüze dört büyük sütun gelmiştir. Ayrıca Sart Çayı’na paralel yapının dışında, tarihleri bilinmeyen iki Bizans Kilisesi kalıntısı da bulunmaktadır. Kilisenin kuzey-batısında yer alan kısımda mahkeme

³⁸⁵ Madrigal, a.g.e., s.9

³⁸⁶ Charles Texier, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev: Ali Suad), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.56

³⁸⁷ Leonard L. Thompson, *The Book of Revelation: Apocalypse and Empire*, Oxford University Press, New York, 1990, s.124-125

binası olarak tahmin edilen bir kalıntılar bulunmaktadır. Yan duvarlara ait bazı parçalar ile doğu ve batı yönündeki temel kalıntıları dikkati çekmektedir.³⁸⁸ Sardes M.S. IV. yy'da en geniş durumuna ulaşmıştır. Bizans döneminde bir piskoposluk merkezi yapılmış önemini devam ettirmiştir.³⁸⁹ Günümüzde Hıristiyanlık açısından önemli ziyaret mekânlarından birisidir.

V. Alaşehir (Philadelphia)

Manisa ilinin sınırlarında yer alan ve Antik Çağ'ın sosyal ve ticari açıdan önemli bir diğer kenti Philadelphia Kentidir ve Philadelphia Kilisesi Hıristiyanlık açısından ve yedi kiliseden birisi olarak önemli bir mekândır.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Bugünkü İzmir - Denizli karayolu ve İzmir -Afyon demiryolunun güneyinde yer alan Philadelphia antik kentinin kalıntıları, Manisa Alaşehir ilçe merkezinde bulunmaktadır. Kentin antik çağdaki konumuna baktığımızda; Tmolos (Bozdağ) Dağları'nın kuzey-doğu eteklerinde, Cogamos (Sarıköz) Çayı'nın batısında ve Pergamon'dan (Bergama) güney-doğuya uzanan yol üzerinde yer aldığı görülür.³⁹⁰ Kentin doğusunda Eumenia (Çivril) ve Celaenae/Apameia (Dinar); güney-doğusunda Tripolis (Yenice), Colossae (Honaz) ve Laodikeia (Denizli); güneyinde Aphrodisias (Geyre) güney-batısında Tralleis (Aydın); batı ve kuzey-batısında Sardes (Salihli), Hermos (Gediz) Nehri ve Satala (Karataş) ile kuzeyinde Maonia (Gökçeören) bulunur. Philadelphia Lydia, Phrygia ve Karia Bölgeleri içerisinde toprağı bulunan merkezi bir konumdadır.³⁹¹

1985 -1992 yılları arasında R. Meriç tarafından gerçekleştirilen kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarında, kent çevresinde önemli bazı yerleşimlere rastlanmıştır. Son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında, Alaşehir ve çevresinde

³⁸⁸ Kunt, a.g.e., s.73

³⁸⁹ Güney ve Güney, a.g.e., s.93

³⁹⁰ Ramsay, a.g.e, s.168

³⁹¹ A. Yalçın Tavukçu, Zerrin Aydın-Tavukçu, Mesut Ceylan ve Süheyla Ağaoğlu, "Alaşehir - Philadelphia Araştırmaları 2013", 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep, 2014, s.302

Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağları'na tarihlendirilen buluntu merkezleri ile tepe üstü yerleşimler ortaya çıkarılmıştır.³⁹² Ayrıca şehir içinde bulunan Gavurtepe Höyüğü'nde Erken Tunç Çağı'na ve M.Ö. 2000'li yıllara tarihlenen kalıntılar elde edilmiş, yoğun bir şekilde iskânın olduğu anlaşılmıştır. Yine aynı höyükte Troia II-III- V evreleriyle bazı benzerlikler gösteren malzemeler ile Geç Helenistik- Erken Roma dönemleri buluntuları elde edilmiştir.³⁹³

Kentin adı, M.Ö. II. yüzyılın ortalarında, eski yerleşimin üzerinde yeni bir yerleşim kuran Bergama Kralı II. Attalos Philadelphos'tan kaynaklanmaktadır.³⁹⁴ Grekçe'de "Kardeş sever" anlamına gelen "Philadelphos" sözcüğü, "Kardeş severlerin memleketi" anlamına da gelir.³⁹⁵ Herodotos; Xerkses komutasındaki Pers ordusunun Yunanistan seferi sırasında (M.Ö. 481), Sardes'e gelirken izlediği yolda, Maiandros'un (Büyük Menderes) geçildiği yer olan bugünkü Sarayköy'ün kuzeyi ile Sardes arasındaki doğal yolun (Sarıgöl-Alaşehir Vadisi) üzerinde "Kallatebos" adında bir kent bulunduğundan söz etmektedir.³⁹⁶ Yeri bugüne kadar tam olarak saptanamamış bu yerleşimin daha sonraları Philadelphia adını almış olan kent olabileceği düşünülmektedir.³⁹⁷

Philadelphia her döneminde egemenliğine tabi olduğu devletler için Batı Anadolu'daki kritik askeri üslerden birisi konumundaydı. Anadolu'nun içlerine ve Kıyı Ege'ye geçmek için elde edilmesi gereken bir savunma merkeziydi. Askeri kolonilere sivil halk yerleştirilmesi yoluyla kurulmuş yeni yerleşim birimlerine "kataikos" denir. Philadelphia da bir kataikos olarak değerlendirilebilir. Philadelphia, stratejik anlamda daha korunaklı olması, arazisinin topografyası, büyüklüğü, topraklarının verimliliği ve denizle olan bağlantısı dikkate alınarak kurulmuştur. Şehrin burada kurulmasında elbette yörenin tarihi gelişimi de etkili olmuştur. Bulunan bir sınır taşma göre Philadelphia kurulmadan önce bu yörede bulunan

³⁹² Engin Akdeniz, "Manisa Yöresindeki Prehistorik-Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Dönemsel ve Coğrafi Dağılımları", *Akdeniz- Sanat Dergisi*, Sayı: 6, 2010, s. 1- 26

³⁹³ Recep Meriç, "1988 Yılı Alaşehir Kazısı", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1990, s.179

³⁹⁴ Texier, a.g.e., s.130

³⁹⁵ Bilge Umar, *Lydia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2001, s.177

³⁹⁶ Herodotos, a.g.e., s.31

³⁹⁷ Strabon, a.g.e., s.18

Apollo Toumoundes kutsal alanına, Antiochus ve Seleucus krallarınca her yıl bağışta bulunulmaktaydı. Bu bilgilere göre Philadelphia'nın bulunduğu yerde Seleukoslar Dönemi'nde bir Hiera-come (kutsal köy) olduğu varsayılabilir.³⁹⁸

Philadelphia II. Attalos tarafından kuruluşundan kısa bir süre sonra kendi parasını basar duruma gelmiştir. Kent, zamanla pek çok çevre yerleşimi içine almış ve M.Ö. 133'te III. Attalos'un vasiyetiyle, Bergama ile birlikte Roma egemenliğine girmiştir. Bu dönemde tekstil endüstrisi bakımından oldukça gelişmiş olan Lydia'da Philadelphialı tüccarlar bir lonca³⁹⁹ kurarak kenti önemli bir ticari merkez haline getirmişlerdir. Aynı zamanda Bergama Kütüphanesi'nin ihtiyaç duyduğu parşömenin hammaddesi olan deriler de Thyateira ve Attaleia ile birlikte Philadelphia'dan sağlanmıştır.⁴⁰⁰

Roma'dan Troya, Pergamon ve Sardis yoluyla gelen birinci yüzyılın Geç İmparatorluk Yolu Philadelphia'dan geçerek doğuya doğru devam ederdi. Böylece Philadelphia İmparatorluk bağlantısının ana hattı üzerinde bir basamak işlevi görürdü. Ancak kent, M.S. 17'de Lidya'nın diğer 11 şehriyle birlikte şiddetli bir depreme maruz kalmıştır.⁴⁰¹ Bu felaketten yaklaşık 2-3 sene sonra kentten söz eden Strabon, Philadelphia'yı daima depremlerin yaşandığı şehirlerin arasında saymış ve şehrin içinde bulunduğu durumu şu şekilde anlatmıştır: “...Evlerin duvarları devamlı olarak çatlar ve kentin çeşitli yerleri çeşitli zamanlarda bu şekilde etkilenir. Bu nedenle kentte az insan yaşar ve çoğu yaşamını verimli topraklara sahip olduklarından kent dışında çiftçi olarak sürdürür. Sayıları az da olsa evleri bu kadar güvensiz olan bir yere bağlananlara insan şaşabilir ve bu kenti kuranlara daha fazla hayret edebilir.”⁴⁰²

³⁹⁸ Cahit Doğan, *Philadelphia Sikkeleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2010, s.4

³⁹⁹ **Lonca** ; aynı mesleğe sahip kişilerin bir şeyh ve pir'in denetimi altında bir araya geldikleri yeri ifade eden bir kavramdır (Mithat Gürata, *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1975)

⁴⁰⁰ Tavukçu vd., a.g.m., s.302

⁴⁰¹ Ramsay, a.g.e, s.169-170

⁴⁰² Strabon, a.g.e., s.174

395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye parçalanmasıyla, Doğu Roma İmparatorluğu 'nun topraklarında bulunan Asia eyaleti, Lydia, Karia, Hellespontos, Lykia ve Asia olmak üzere daha küçük idari birimlere ayrılmıştır. Bu dönemde Philadelphia Lydia eyaleti sınırları içindedir. Kentin 4. yy. tarihine ilişkin, dönemin sosyo-politik durumunu aydınlatacak kadar yazılı kaynak günümüze ulaşamamıştır. Özellikle 3. yy.'ın ortalarında giderek artan Gotlar ve Sasaniler'in istilaları sonucunda Roma'nın savunma sistemi tamamen çökmüş ve Anadolu her türlü istilaya açık bir hale gelmiştir. Örneğin Zosimus, Philadelphia'ya çok yakın kentlerden biri olan Sardis'in 399'da Got saldırılarından kurtulduğunu yazmıştır. Ancak Philadelphia'da benzer bir saldırı girişiminin yaşanıp yaşanmadığı bilinmemektedir.⁴⁰³

B. Alaşehir Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

İsa'nın doğumundan 40 yıl sonra Philadelphia'da, Hıristiyanlık kabul görmeye başlamıştır. Batı Anadolu'da Hıristiyanlığı ilk kabul eden kentlerden biri olmasına karşın, Roma ile Philadelphia arasında büyük sorunlar yaşanmadığı, kentin bu dönemde sürekli olarak gelişmesinden anlaşılmaktadır.⁴⁰⁴ Halk tarafından "Üçayak ve Aziz Yuhanna" ismiyle bilinen kilise kalıntıları bugün, Alaşehir merkezde, Yıldırım Mahallesi'nde, Yıldırım Bayezid Camii'nin güneyinde bulunmaktadır. Kilise ile ilgili henüz detaylı bir çalışma yapılmadan önce, 19. yy.'ın ilk yarısında bölgeyi gezen bazı Avrupalı seyyahlar bu yapının kalıntılarından kısaca bahsetmişlerdir.⁴⁰⁵

Texier: "*Philadelphia Asya'nın Hıristiyanlığı isteyerek kabul eden önemli şehirlerinden birisidir. Hıristiyanlığın uygulanması açısından bu yöre Hıristiyanları, dini görevlerini oldukça özgürce yerine getirebildiler. Alaşehir, Asya'nın yedi kilisesi arasına geçmeye layık görüldü ve bizzat St. Jean, tanrının sözünü anlatmak için*

⁴⁰³ Orçun Erdoğan, *Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2013, s.5

⁴⁰⁴ Tavukçu vd., a.g.m., s.303

⁴⁰⁵ <http://alasehirphiladelphia.blogcu.com/alasehir-philadelphia-st-jean-kilisesi/13898042> (Erişim Tarihi:23.05.2019)

buraya geldi. Philadelphia Hıristiyanlarının ahlakı, diğer Hıristiyan merkezlerine örnek olarak gösterilmiştir” demektedir.⁴⁰⁶

Görsel 10: Alaşehir (Philadelphia) Kilisesi⁴⁰⁷

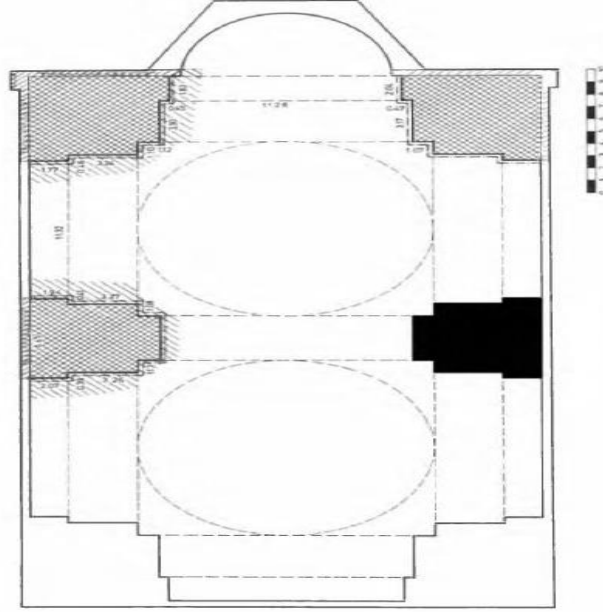
G. Strzygowski ise 1903’de Anadolu’daki kiliselerle ilgili yayımladığı kitapta bu kilisenin üzerinde kısaca durmuştur. G. Strzygowski’nin kitabının yayımlanmasından birkaç sene sonra Alaşehir’i ziyaret eden G. Lampakis, eserinde yapıyı ayrı bir başlık altında değerlendirerek, kilisenin taslak planına ve bir fotoğrafına yer vermiş, mevcut yapı ile freskoların kısa bir değerlendirmesini de yapmıştır. Daha sonraları diğer bazı yayımlarda da bahsi geçen kilise üzerine 20. yy.’ın son çeyreğine kadar geniş kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır.⁴⁰⁸ Bu kilise, M.S. VI. yüzyılda, İsa’nın havarilerinden birisi olan Yuhanna’ya atfedilmiştir. Bu kilisenin adı, “kardeşçe sevgi/kardeş sevgisi” ve “açık kapı” anlamına da gelmektedir. Aziz Yuhanna Kilisesi, Ege Bölgesindeki Hıristiyanlığın ilk dönemlerine ait Yedi Kiliseden birisidir. Günümüzde bu kilisenin durumu moloz taş

⁴⁰⁶ Texier, a.g.e., s.84

⁴⁰⁷ <https://nedenisa.com/filadelfya-kilisesi/>
(Erişim Tarihi : 06.10.2019)

⁴⁰⁸ Erdoğan, a.g.e., s.42

ve tuğladan örülmüş yıkık duvarı, temel kalıntıları ve kesme taşlardan yapılmış iki payesi görülmektedir.⁴⁰⁹

Görsel 11: Philadelphia Aziz Yuhanna Kilisesi'nin Planı
(Halk arasında Üçayak ismiyle bilinir)⁴¹⁰

Kentin merkezindeki üç büyük, paye, büyük bir kiliseye aittir. (yaklaşık uzunluğu 50 m. genişliği 25 m). Kentin katedrali olduğu düşünülen yapının. 19. yüzyıldan beri Aziz İoannes Theologos'a ithaf edildiği aktarılır. Doğu-batı doğrultusundaki yapının, üzerindeki iki büyük kubbeyle rekonstrüksiyonu yapılmaktadır (çapı 14 m). Yazılı kaynaklar olmamasına rağmen kilisenin Iustinianus zamanında yapıldığı kabul edilir. Yapının bir benzeri olabileceği düşünülen Sardes'teki (Sart) "D Kilisesi", aslında kilise olarak adlandırılrsa da, yapının dini bir işlevi olduğu kesin değildir. Philadelphia'daki (Alaşehir) kilisede Orta Çağa ait duvar resimlerinin kalıntıları tamamen kaybolmuştur.⁴¹¹

⁴⁰⁹ Sinem Kunt ve Bilgehan Gülcan, "Türkiye İnanç Turizminde Zenginleşmemiş Bir Ürün: Yedi Kiliseler", *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4 (Special Issue 1), s.190

⁴¹⁰ Erdoğan, a.g.e., s.110

⁴¹¹ Guntram Koch, *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev. Ayşe Aydın) Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s.294

Kilisenin narteks⁴¹², apsis⁴¹³ ve yan nefler⁴¹⁴ gibi bölümlerinin günümüze ulaşmamasından dolayı, özgün planı üzerinde farklı öneriler ileri sürülmüştür. Yapının sadece üç payesi ayakta, dördüncüsü ise toprak seviyesinde korunabilmiştir. Buna bağlı olarak mevcut plan üzerindeki tüm tartışmalar bu kalıntılar üzerinden yapılacaktır. Kubbeyi taşıyan desteklerden günümüze en sağlam durumda ulaşanı kuzeydoğu da yer alan payedir. Toprak seviyesinden itibaren yüksekliği yaklaşık 6,43 m.'dir. 1990'da R. Meriç tarafından, payenin kuzey bölümünde yapılan sondajda -2,66 m. seviyeye kadar inilmiş ve muhtemelen kilisenin özgün tabanına ait olabilecek orta büyüklükte doğal taşlarla yapılmış taban blokajına rastlanmıştır. Çıkan veriler, payenin orijinal yüksekliğinin yaklaşık 9 m. olduğunu göstermiştir. Payenin kemere geçiş yaptığı üzengi hattı hizasında, bazıları kilise için yapılmış, bir kısmı muhtemelen eski bir anıtsal yapıdan devşirilmiş silmelerin ardından günümüze yaklaşık 5,50 m. yüksekliğinde ulaşabilmiş tuğla kemer kalıntıları izlenmektedir. Payenin güney ve batı yüzleri, çok büyük düzgün kesme taş bloklarla kaplanmıştır. Payenin kuzey yöndeki yüzü de düzgün kesme taş bloklarla kaplanmış, fakat buradaki kaplamalar aşınmıştır.⁴¹⁵

VI. Denizli (Laodikeia)

Günümüz Denizli ili merkezinde yer alan ve Antik Çağ'ın önemli kentlerinden olan Laodikeia antik kentidir. Laodikeia Kilisesi Hıristiyanlık açısından da önem arz etmektedir.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Laodikeia Antik Kenti, bugünkü Denizli İli'nin 6 km kuzeydoğusunda; Eskişehir, Goncalı, Bozburun ve Korucuk mahalleleri sınırları içinde yer almaktadır.

⁴¹² Narteks ; Erken Hıristiyan bazilikalarının dar ve uzun giriş holü.

https://www.academia.edu/31787279/Arkeoloji_Terim_S%C3%B6zl%C3%BC%49F%C3%BC (Erişim Tarihi:25.05.2019)

⁴¹³ Apsis ; Kavisli duvar

https://www.academia.edu/31787279/Arkeoloji_Terim_S%C3%B6zl%C3%BC%49F%C3%BC (Erişim Tarihi:25.05.2019)

⁴¹⁴ Nef ; bazilikalarda ve kiliselerde apside dik doğrultuda birbirinden sütun yada ayak dizinleriyle ayrılmış, uzunlamasına mekanların her birisine verilen addır

<http://ozgurarkeoloji.blogspot.com/2016/05/arkeoloji-sozlugu.html> (Erişim Tarihi:25.05.2019)

⁴¹⁵ Erdoğan, a.g.e., s.43

Kent, antik dönemde Phrygia olarak adlandırılan coğrafi bölgenin batı ucunda, verimli Lykos Ovası (Denizli Ovası)'nda yüksek bir platform üzerine kurulmuştur. Lykos Ovası konum olarak, günümüzde İç Batı Anadolu (İç Ege Bölgesi)'da yer almaktadır. Kentin bulunduğu ovanın kuzeyinde Çökelez Dağı, güneyinde Babadağ (Salbakos), güneydoğusunda Honaz Dağı (Kadmos) ve batısında Buldan-Sazak Dağı yer almaktadır. Kentin kuzeydoğusunda ovaya adını veren Lykos (Çürüksu), güneydoğusunda Kapros (Başlıçay), güneybatısında Asopos (Goncalı Deresi-Gümüşçay) olmak üzere üç tarafında ırmaklar akmaktadır.⁴¹⁶

Laodikeia'da 2005-2006 yıllarında Celal Şimşek tarafından yapılan ve kentin tamamını kapsayan yüzey araştırmaları ile elde edilen seramik malzemenin değerlendirilmesi sonucu kentin erken yerleşimi ile ilgili ilk bilgilere ulaşılmıştır. Kentin özellikle antik Asopos Çayı'nın geçtiği Kuzeybatı bölümünde yapılan kazılarda Erken Dönem Seramikleri bulunmuş ve çalışmalar bu alanda yoğunlaştırılmıştır. 2007 ve 2008 yıllarında Asopos Tepesi olarak adlandırılan ve kentin Hierapolis kapısı'nın batısında bir tepe üzerinde yapılan kazı çalışmaları sonucunda Geç Kalkolitik Dönem'den M.S. 4.yy'a kadar kültür izlerine rastlanmıştır.⁴¹⁷

Hellenistik Kent Seleukoslar kralı II. Antiokhos Theos (M.Ö. 261-246) M.Ö. 3. yüzyılın ortalarında eşi Laodike adına kurulmuştur. Helenistik Dönem'de Laodikeia adlı birden çok şehir kurulduğu için kent, yanındaki ırmakla ayırt edilerek Laodikeia ad Lycum olarak adlandırılmıştır.⁴¹⁸ Antik kaynaklara göre ise Hellenistik kent, Diospolis ve Rhoas adıyla bilinen eski kutsal bir yerleşimin üzerinde bulunmaktadır.⁴¹⁹ Kent, kuruluşundan M.Ö. 1.yy a kadar, önemli olaylara sahne olmuştur. III. Seleukos'un en güvendiği yeğeni ve komutanı olan Akhaios, Batıdaki

⁴¹⁶ Saadet Mutlu Kaytan, *Lykos Laodikeiası'nda Bulunan Laodikeia Kilisesi'nin Analitik Çözümlemesi ve Koruma Yaklaşımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s.4

⁴¹⁷ Celal Şimşek, "2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı", *30. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 2*, (26-30 Mayıs 2008 Dil Tarih Coğrafya Fakültesi), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2009, s. 409-411

⁴¹⁸ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Ankara, 2001 s.203

⁴¹⁹ Plinius, N.HV.105; Strabon,12.8.16, Texier a.g.e., s.383-384; George Evard Bean, *Eski Çağda Menderes'in Ötesi*, Çev P. Kurtoğlu, Arion Yayınevi, İstanbul 2003, s. 213 George Evard Bean, *Eski Çağda Menderes'in Ötesi*, Çev P. Kurtoğlu, Arion Yayınevi, İstanbul 2003, s. 213

isyanları bastırmak üzere görevlendirilmiş, Bergamalılar'a karşı büyük başarılar kazanmış ve Sardeis'teki isyanı bastırmıştır.⁴²⁰

Ancak daha sonra kazandığı zaferlerin de etkisi ile III. Seleukos'un ölümüyle başa geçen III. Antiokhos'a başkaldırmış ve M.Ö. 220 yılında Laodikeia'da kendini kral ilan ederek adına sikke batırmıştır. Ancak daha sonra III. Antiokhos M.Ö. 213'te Sardes'i kuşatarak onu cezalandırmıştır. M.Ö. 190 yılında Roma desteğinde Bergama Krallığı ve Seleukoslar arasında yapılan Magnesia Savaşına kadar Seleukos egemenliğinde kalan kent, M.Ö. 188 yılında imzalanan Apameia (Dinar) barışıyla Attaloslarla sıkı bağlar kurmuş ve önemli ayrıcalıklar elde etmiştir. M.Ö. 133 yılında, III. Attalos öldüğünde kent, Roma halkına vasiyet yolu ile bırakılmış ve M.Ö. 129 yılından itibaren de Batı Anadolu Asya Eyaleti'ne dâhil olmuştur. Roma döneminde Laodikeia'yı M.S. 129 ve 135 yılında Hadrian, M.S. 215 te Caracalla ve M.S. 270'te Valens ziyaret etmiş ve kentteki imar faaliyetlerini desteklemiştir.⁴²¹

İmparator Tiberius (M.S. 14-27) zamanında Laodikeia, Frigya'nın en görkemli ve zengin kentiydi. M.S. 60 yılındaki büyük depremde tüm Lykos Vadisi şehirleri etkilenmiştir. Zarar gören diğer kentler ve Hierapolis Roma'nın desteğiyle yeniden inşa edilirken Laodikeia kendi başına kalmış ve yeniden toparlanmayı başarmıştır. Polemon Hanedanlığının başlangıcından çok önce bir öğrenim merkezi olan Laodikeia'da septik (kuşkucu) filozoflar, Antiokhos ve Theiodos yetişmiştir. Tıp öğreniminin de çok önemli olduğu Laodikeia'da Strabon'nun zamanında Zeuxis tarafından büyük bir grup Herophileian (antik dünyanın en ünlü hekimi) tıp okulu kurulmuştur. Laodikeia'da Roma yönetimi kentin bir baş metropol olan Helenistik statüsünü yansıtır. Kentte tamamen gelişmiş bir sivil teşkilat, gymnasium ve komşu kentlerden olan yargıçlara saygı geleneği vardır.⁴²²

⁴²⁰ Mehmet Özsait, *Helenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, İstanbul, 1985, s.46

⁴²¹ Belkıs Sınık, *Laodikeia Antik Kenti Tıbbi Alet Buluntuları Ve Günümüz Tıbbi Aletleri İle Kıyaslanmaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012, s.4

Diospolis, Zeus kentin anlamındadır ve kentin baş tanrısı Zeus Laodikeus'dur. Rhoas ise eski bir Anadolu adıdır. <https://www.turkcebilgi.com/laodikeia> (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

⁴²² Celal Şimşek, *Laodikeia: Laodikela ad Lycum*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s.184

B. Denizli Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

Laodikeia, Hıristiyanlık için önemli ve kutsal kentlerin başında yer alır. Yaklaşık 5 km'lik alana yayılan kent, en gelişmiş dönemini M.S. 1-5. yy.lar arasında yaşamıştır. Özellikle erken Bizans Dönemi'nde, Yeni Ahit Vahiy'de adı geçen 'Yedi Kilise' arasında yer alması ve Phrygia Pacatiana'nın yönetim merkezi olması nedeni ile hem dinsel açıdan, hem de siyasi açıdan ön plana çıkmıştır. Laodikeia Antik Kenti'nden günümüze ulaşabilen yapıların çoğu Roma İmparatorluk ve Erken Batı Roma İmparatorluğu dönemlerine aittir⁴²⁶. Bu yapılardan biriside Laodikeia Kilisesidir.

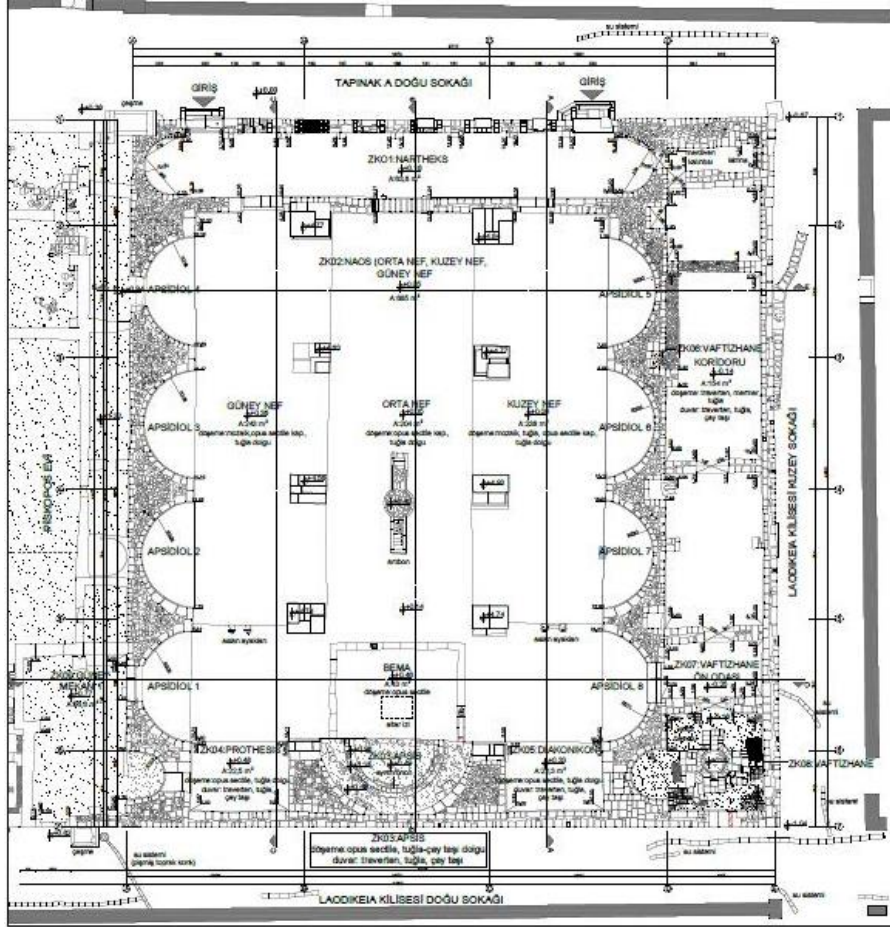
Görsel 13: Laodikeia Tapınak Kalıntıları⁴²⁷

Pavlus "Koloselilere Mektup" metninde hem bu kentte yaşayanlara hem de Laodikeia'da yaşayanlara hitap ederek, bu iki kent halkının bilginin ve bilgeliğin tüm özelliklerinin İsa'da bulunduğunu bilmelerini ve akıllarını karıştıracak başka öğretilerden uzak durmalarını söyler. Bu metinde Kolossai ve Laodikeia halklarından başka bu iki kente komşu olan Hierapolis (Pamukkale- Denizli) halkına da seslenir. Metinde Laodikeia halkına yolladığı mektubun diğer kentlerde de okunmasını

⁴²⁶ Sınık, a.g.e., s.5

⁴²⁷ <http://www.pamukkale.gov.tr/tr/Antik-Kentler/Laodikeia> (Erişim Tarihi :06.10.2019)

istediğini belirtir.⁴²⁸ Buradan Pavlos'un Laodikeia halkına da bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır. Laodikeia'da günümüzde bilinen kiliseler; 4.-6. yüzyıllar arasında tarihlendirilmektedir. Kuzey Kilisesi, Kuzeybatı Kilisesi, Laodikeia Kilisesi, Stadyum Kilisesi, Güneybatı Kilisesi üç nefli ve apsisli iken; Merkezi Kilise ile Kiliseli Peristylli Ev apsisli ve neflidir.⁴²⁹

Görsel 14: Laodikeia Antik Kenti Kilise Planı⁴³⁰

Laodikeia Antik Kenti'nde 2010 yılında Celal Şimşek tarafından yürütülen kazılarda tespit edilen ve aynı yıl kazı çalışmaları tamamlanan Laodikeia (Hac) Kilisesi, ızgara sistemindeki (hippodomik) plana göre Suriye Caddesi'nden ayrılan

⁴²⁸ Koloseliler 2:8-9.

⁴²⁹ Kaytan, a.g.e., s.14

⁴³⁰ Saadet Mutlu Kaytan, *Lykos Laodikeiası'nda Bulunan Laodikeia Kilisesi'nin Analitik Çözümlemesi ve Koruma Yaklaşımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s.159

ve Kuzey Tiyatrosu'na ulaşan ara sokak üzerinde kentin kuzeydoğu bölümüne konumlandırılmıştır. Bu yönüyle Kilise, Tapınak A'nın kuzeydoğu yanındadır. Kilise doğu-batı yönlü bir adayı (insula) kaplayacak şekilde planlanmış olup yapıyla bağlantılı olan güneybatı ve kuzeydoğu sokaklar üzerinde birer adet çeşme yer alır. Hıristiyanlık tarihinde daha önce hiç görülmemiş bir plan tipine sahip olan Laodikeia Kilisesi biri doğuya (syntranona), beşi kuzeye ve beşi de güneye bakan toplam 11 (ikisi nartekste) adet apsis (yarım daire nişler) sahiptir. Laodikeia Kilisesi'nin en kutsal mekânını temsil eden naos (kutsal oda) içerisinde; traverten bloklarla örülmüş ve devasa yapının çatısını taşıyan ikisi syntrononun iki yanında olmak üzere 10 adet ayak, Prothesis ve Diakonikon (dini ritüel hazırlık odaları) mekanları, ambon (vaaz kürsüsü), bema (sunak masasının bulunduğu bölüm) ve doğuya bakan ana apsis içerisinde synthronon (ilahi koro ve din görevlilerinin oturduğu bölüm) yer almaktadır. Devasa ayaklar naosu sınırlandıran kuzey duvarları ve güney duvarlarında nişler arasında olmak üzere, kendi aralarında kemerlerle birbirine statik ve yükseklik sağlamak üzere bağlanmıştır. Kiliseye ara sokak üzerinden biri kuzeyde, biri güneyde yer alan iki kapıdan girilir.⁴³¹

Görsel 15: Laodikeia Suriye Caddesi⁴³²

⁴³¹ Celal Şimşek, “Laodikeia Sizi Çağırıyor”, <http://laodikeia.pau.edu.tr/tr/sayfa/yapilar-2>

⁴³² <http://www.pamukkale.gov.tr/tr/Antik-Kentler/Laodikeia> (Erişim Tarihi: 06.09.2019)

Laodikeia kentinin adı, 100 yılı civarında Yuhanna'nın Vahiy bölümünde Batı Anadolu'daki Hıristiyan topluluklarından yedisine yazılan mektuplarda da belirtilir. Bunlar; Bergama (Pergamon), Efes (Ephesos), Sardeis (Salihli), Thyateira (Akhisar), Philadelphia (Alaşehir), Smyrna (İzmir) ve Laodikeia cemaatleridir. Kentte, 2. yüzyılda dinsel bir toplantı yapıldığı ve yaklaşık 50 kadar azizin Laodikeia'lı olduğu ileri sürülmektedir. 4. yüzyıldan itibaren piskoposluk merkezlerinden biri olan Laodikeia'da 4. yüzyılın ortalarında yine dinsel bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Üçüncü piskoposluk listelerinden anlaşıldığı üzere 8. yüzyılda Laodikeia'ya bağlı dinsel merkezlerden bir kısmı Hierapolis'e bağlanmıştır. Laodikeia; Roma Çağı'ndan beri Phrygia'nın büyük şehirlerinden birisi olmuş, Erken Hıristiyanlık ve Ortaçağ-Bizans dönemlerinde de bu önemini sürdürmüştür.⁴³³

VII. Akhisar (Thyateira)

Manisa ili sınırlarında yer alan ve Antik Çağ'ın önemli bir diğer kenti Thyateira'dır. Thyateira Kilisesi'de Hıristiyanlığın yayıldığı dönem ve gelişimi açısından önemli kentlerden biridir.

A. Kentin Tarihi Coğrafyası

Anadolu'nun önemli yerleşim yerlerinden biri olan Akhisar, M.Ö. 14. yüzyıl ortalarında Amazonlar tarafından "Thyateira" adı ile kurulmuştur. M.Ö. 14. yüzyılda kurulmasına rağmen ilk iskân izleri M.Ö. 3000 yılına kadar gitmektedir. "Thyateira" adının Amazon Kraliçesi Myrina'nın ünlü bir komutanına ait olduğu zannedilmektedir.⁴³⁴ Bu ad daha sonra Seleukoslar döneminde de kullanılmıştır.⁴³⁵ Akhisar'a Lidyalıların egemen olması ile birlikte ise, "Thyateira" adı bir Lidya kenti adı olarak anılmıştır.⁴³⁶

⁴³³ Kaytan, a.g.e., s.15

⁴³⁴ Bâki Satış, *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1994, s.32

⁴³⁵ Feridun Emecen, "Akhisar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s.237

⁴³⁶ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi...*, s.183

Thyateira'dan önce kent "Pelopeia" adı ile anılmaktadır. Su geçidi ya da su geçidi yöresi anlamını taşıyan "Pelopeia"⁴³⁷ aynı zamanda Akhisar'ın ilk adı ve "Thyateira"dan sonra gelen ikinci önemdeki adıdır. Antik çağda Akhisar için "Euhippa" ve "Semiramis" isimleri de kullanılmıştır. Hara anlamına gelen "Euhippa" ismi, yetiştirdiği ünlü atlar dolayısıyla verilmiştir. "Semiramis" ismi ise bir Asur Kraliçesinin adı olmakla birlikte bu adın Akhisar'a nasıl ve kimler tarafından verildiği bilinmemektedir.⁴³⁸

Akhisar Roma İmparatorluğu hâkimiyetine kadar, bir müddet Bergama krallarının hâkimiyetinde kalmıştır. M.Ö. 80 yılında Roma İmparatorluğu sınırları içine dâhil olmuştur. Bu dönemde önemini hiç kaybetmemiş ve ılımlı idareler altında zengin ve refah dönemler yaşamıştır. Roma İmparatoru Caracalla (211-217), 214 yılında Akhisar'a gelmiş ve şehri yargı yetkisine sahip idare merkezi olarak ilan etmiştir. Özellikle Roma döneminde sanayi kenti haline gelmiştir. Burada çömlekçiler, terziler, yün boyacıları, deri işçileri, ayakkabıcılar, keten dokumacılar, fırıncılar, demirciler ve esir tüccarları güçlü dernekler çevresinde örgütlenmişlerdi. Akhisar, Roma dönemindeki bu gelişmelere rağmen asıl şöhretini Hıristiyanlığın burada yayılmaya başladığı Bizans İmparatorluğu döneminde kazanmıştır.⁴³⁹

B. Akhisar Kilisesi ve Hıristiyanlık Açısından Önemi

Thyateira, Hıristiyanlığı kabul eden ilk yedi topluluktan birisini barındırdığı için çeşitli araştırmalarda bu kentte erken dönemlere ait (M.S. I.-II. yy.) bir kilise yapısının varlığı üzerine değişik yorumlar yapılmıştır. Burada temelde vurgulanmak istenen, Hıristiyanlığı kabul eden bu cemaatleri bulunduğu, döneminin güçlü idari ve ekonomik yapısına sahip, önemli geçiş güzergâhı üzerinde bulunan, yoğun nüfusa sahip yerleşimlerdir. Bunun ötesinde şüphesiz bu 7 kentte, ilk Hıristiyanlık dönemlerinde de ritüeller için ayrılan kamusal yapılarda olabilir. Ancak bu yapının, M.S. 379'da tahta çıkan ve Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini yapan I. Theodosius (M.S. 347-395) zamanında ya da en azından Büyük Konstantin'in

⁴³⁷ Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılap Kitapevi, İstanbul 1995, s.803

⁴³⁸ Satış, a.g.e., s.35

⁴³⁹ Belkız Ayaz, *Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006, s.9

(I.Konstantinus) tüm inançlara ve dolayısıyla Hristiyanlığa karşı hoşgörüyü sağlayan M.S. 313'deki Milano Fermanı sonrası yapılabileceği unutulmamalıdır. Bu tarihe kadar ayinler ancak ibadethane gibi kullanılan bazı evlerde ya da evlerin bu amaçla düzenlenen kısımlarında gerçekleştirilmekteydi.⁴⁴⁰

Yeni Ahit'in Vahiy bölümündeki kiliselere gönderilen mektuplardan en uzun olanı bu cemaate yazılmıştır. Bu cemaatin başarısı, sabırlı olmalarıdır. Tiyatira Kilisesi içinde Yezebel ismiyle bilinen bir kadından söz edilir. Bu kadın sahte peygamberlik iddasında bulunarak insanları saptırmaktadır. O dönemde topluluk içinde çevredeki diğer inançları hoş görmeyi hatta onların ilahlarına kesilen sunuları yemeyi öğreten ve zinaya yönlendirilen yalancı bir peygamber olduğundan bahseder. Ayrıca Eski Ahit Krallar 16:29-33'te anlatıldığı gibi; Yahuda Kralı Asa'nın krallığının otuz sekizinci yılında Omri oğlu Ahav İsrail Kralı oldu ve Samiriye'de yirmi iki yıl krallık yaptı. RABB'in gözünde kötü olanı yapan Omri oğlu Ahav, kendisinden önceki bütün krallardan daha çok kötülük yaptı. Nevat oğlu Yarovam'ın günahlarını izlemek yetmezmiş gibi, bir de Sayda Kralı Etbaal'ın kızı İzebel'le evlendi. Gidip Baal'a hizmet ederek ona taptı. Baal için Samiriye'de yaptırdığı tapınağın içine bir sunak kurdu. Ayrıca bir Aşera putu yaptırdı. Ahav İsrail'in Tanrısı RABB'i kendisinden önceki bütün İsrail krallarından daha çok öfkeli yaptı. Burada bahsedilene göre İzebel ile evlendikten sonra putperest bir inanca yönelme vurgulanmaktadır.⁴⁴¹ Eski Ahit ve Yeni Ahitte bahsedilen bu iki kadınında isim benzerliği dikkat çekmektedir. İsim benzerliğinden ve bahsedilen toplulukları mevcut inançlarından saptıran fonksiyonları olması sebebiyle Yeni Ahit'in Eski Ahit Krallar bölümünden etkilendiği düşünülebilir.

M.Ö. 7. yüzyıla kadar Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir kent haline gelen Thyateira Yahudi cemaati içinde erken dönemde Hristiyanlık yayılmıştır. Hristiyanlığın ilk taraftarlarından biri olan Pavlos'un 52 yılındaki ikinci yolculuğu sırasında Philippi'de karşılaştığı purpur tüccarı Lydia, Thyateira'lıdır⁴⁴². Asya Eyaleti'ndeki en erken tarihli 7 kiliseden birinin bulunduğu yer olması

⁴⁴⁰ <http://thyateirakazisi.com/thyateirada-ki-ilk-kilise/> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

⁴⁴¹ I.Krallar, 16:31

⁴⁴² Elçilerin İşleri; 16: 11-15

dolayısıyla Hristiyanlık açısından önem taşımaktaydı ve Sardes metropolitliğine bağlı bir piskoposluk merkeziydi.⁴⁴³

C. İnanç Turizmi Açısından Yedi Kilise

İnanç Turizmi dinlerce kutsal kabul edilen mekânları ki bunlar genellikle dinin veya din kurucusunun doğduğu, yaşadığı, öldüğü yer olabilmektedir bu mekânların ziyaret edilmesi, ibadetlere veya dini törenlere katılması veya izlenmesi şeklinde olmaktadır. Dini bir görev olarak bu yerlerin ziyaret edilmesi hac olayıda inanç turizmi kapsamında değerlendirilmektedir.

Türkiye birçok inancın ev sahipliğini gerek konumu gerekse göç yolları üzerinde bulunması sebebiyle yaptığı için inanç turizmi yönünden de oldukça zengin bir ülkedir. Çünkü birçok gezgin kendi dinini yayabilmek için seyahatler düzenlemiş ve dolayısıyla bu gezip konakladığı yerler o dinin mensuplarınca kutsal yerler olarak kabul edilmiştir. Bunun dışında Kutsal kitaplarda adı geçen mekânlarda günümüzde seyahat edilecek mekânların başında yer almıştır. Böylece bu mekânlar turizm faaliyetini geliştirmek ve tüm yıla yaymak adına önemli bir fırsattır. Böylece farklı sebeplerle de olsa ülkemiz turizm potansiyeli olarak zengin bir ülkedir. Türk verilerine göre hazırlanmış raporda inançturizmi çerçevesinde ülkemize gelen yabancı turist sayısına bakacak olursak şu şekildedir;⁴⁴⁴

Yıllar	Turist Sayısı	Yıllar	Turist Sayısı
2009	127.815	2014	83.180
2010	114.340	2015	75.908
2011	106.743	2016	47.329
2012	66.401	2017	27.005
2013	59.076	2018	29.072

Görsel 16: Son On Yılda İnanç Turizmi Kapsamında Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı

⁴⁴³ Sevin, *Anadolu'nun Tarihi...*, s.183

⁴⁴⁴ Doğu Baranaydın -Fırat Baranaydın , "Apokaliptik Kiliseler", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 / 17 (Mayıs 2019): 215

Ege bölgesinde bulunan ve Hıristiyanlık için kutsal sayılan yedi kiliseler inanç turizmi açısından çekici bir unsurdur ve turizmin çeşitlendirilmesinde bu kiliselere, arkeoloji ve restorasyon açısından incelenerek gerekli önem verilmelidir. Çünkü tabloda ki verilere bakacak olursak son yıllarda inanç turizmi kapsamında ülkemizi ziyaret eden turist sayısında gözle görülür bir düşüş dikkat çekmektedir. İnanç turizmi genel mana da kişilerin dinlerinin bir gereği olarak, dinlerinin yaşadığı yerleri ziyaret sonucu yurt içine veya yurt dışına seyahat etmelerine verilen bir isimdir. İnsanları bu seyahatlere yönelten etkenler, dini ritüeller, bazı dinsel olaylar veya bu olayların yıl dönümleri, geçmişte yaşamış olan dini liderlerin bulunduğu yapılar veya zor şartlarda inançlarını ayakta tutmak için verilen mücadeleler ve buralarda ki dinsel mekânlar olabilmektedir. İnananlar çeşitli nedenlerle inanç turizmine katılmaktadırlar, eğer bu sebepler net bir şekilde ortaya konulur ve bilinirse turizmden elde edilecek gelir de bu bağlamda artacak ve verim sağlanacaktır. Bu sebeplerden bazıları aşağıda verilmiştir.⁴⁴⁵

- ✓ Hacı olmak
- ✓ Günahlardan arınmak, kurban sunmak, adağı yerine getirmek
- ✓ Kendisini sosyal anlamda ve ruhen daha iyi hissetmek
- ✓ Dinsel bir ritüeli yaşamak, kutlamak
- ✓ Diğer inanç sahipleriyle etkileşimde bulunmak
- ✓ İncancı yayma faaliyetinde etkin olmak

Ülkemizi inanç turizmi kapsamında yapı türlerine göre incelediğimizde kiliselerin büyük bir paya sahip olduğunu görmekteyiz.

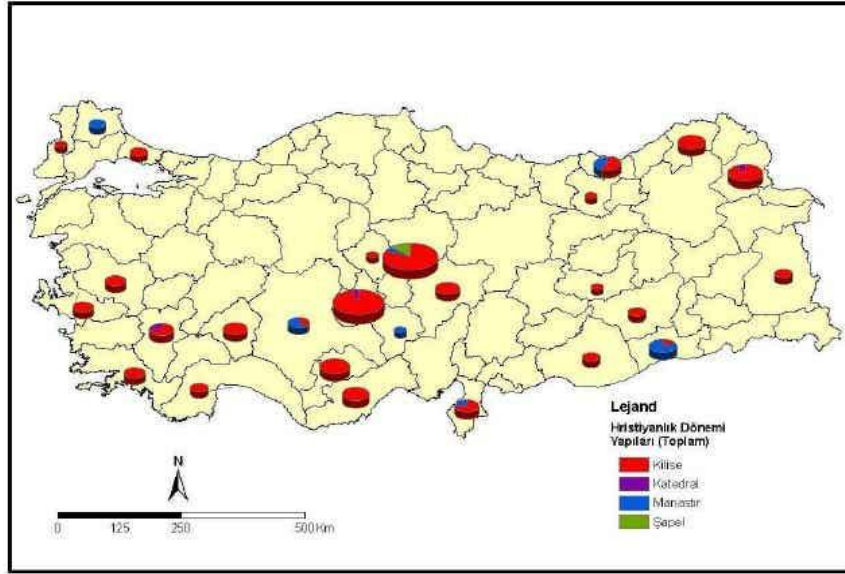
Arkeolojik kazı bilgileri ışığında, inanç turizmi kapsamında 7 Kilise turları için ziyaret edilmesi gereken alanlar ve yapılar aşağıda verilmektedir.⁴⁴⁶

1. Pergamon: Kızılavlu,

⁴⁴⁵ Hasan Bilgehan Kurnaz, *İnanç Turizmi Kapsamında Hac ve Umre Organizasyonu Yapan Seyahat Acentalarının Pazarlama Faaliyetlerinin İncelenmesi: A Grubu Acentalara Yönelik Bir Uygulama*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir, 2013, s.17-18

⁴⁴⁶ Doğu Baranaydın -Fırat Baranaydın , "Apokaliptik Kiliseler", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 / 17 (Mayıs 2019): 226

2. Thyrateira: Ulu Camii, kent merkezinde yer alan Hastane Höyük ve Thyrateira kazı alanı.
3. Philedelphia: St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi.
4. Sardes: Sardes Sinagogu,
5. Smyrna: Smyrna Agorası,
6. Ephesos: Ayasuluk Tepesi; St. Jean (Aziz Yuhanna) Kilisesi ve Ayasuluk Kalesi Bazilika (Sarnıç) yapısı,
7. Laodikeia: Laodikeia Kilisesi

Görsel 17: Hristiyanlık Dönemi Yapı Türlerinin İllere Göre Dağılımı⁴⁴⁷

Yuhanna Vahyi'nde adı geçen yedi kiliseler ve yerleri şöyledir; Efes(Ephesos), İzmir (Smyrna), Bergama (Pergamon), Salihli (Sardeis), Alaşehir (Philadelphia), Denizli (Laodikeia), Akhisar (Thyateira). Hristiyanlarca kutsal kabul edilen mekânların başında yer aldığı için en çok ziyaret edilen yerlerdendir. Onun dışında da yerli ve yabancı birçok turistini dikkatini çeken önemli bir inanç turizm merkezidir. Günümüzde binlerce ziyaretçi Meryem Ana'nın yaşadığına inanılan tepeyi ve Aziz Yuhanna bazilikasını hacı olmak için ziyaret etmektedir.

⁴⁴⁷https://www.academia.edu/12007427/T%C3%BCrkiye_de_%C4%B0nan%C3%A7_Turizmi_Bug%C3%BCnk%C3%BC_Durum_Sorunlar_ve_Gelecek?auto=download (Erişim Tarihi: 17.09.2019)

Kilisenin Adı	Bulunduğu Yer	Günümüzdeki Yeri	Ziyaret Durumu	Kazı ve Restorasyon Durumu
Ephesos	Selçuk	Belli	Açık	Kazı Ve Restorasyon Devam Ediyor
Smyrna	İzmir	Belli Değil	Ören Yeri Açık	Kazı Devam Ediyor
Pergamon	Bergama	Belli	Açık	Kazı Ve Restorasyon Devam Ediyor
Sardes	Salihli	Belli Değil	Ören Yeri Açık	Kazı Ve Restorasyon Devam Ediyor
Filedefiya	Alaşehir	Belli	Açık	Restorasyon Aralıklarla Devam Ediyor
Laodikya	Denizli	Belli	Açık	Kazı Ve Restorasyon Devam Ediyor
Tiyatira	Akhisar	Belli Değil	-----	Kazı Devam Ediyor

Görsel 18: Yedi Kilise Ve İnanç Turizmi Açısından Durumu⁴⁴⁸

D. Vahiy Kitabı ve Yedi Sayısı

Çin inançlarında, yedi sayısını uğursuz kabul edip, ölümle ilişkilendirmesi dışında genel olarak bu sayı kutsal sayı olarak görülmektedir. Mistik olduğu iddia edilen bu sayının gizemine inanılmaktadır.⁴⁴⁹ Yedi sayısı Yuhanna'nın Vahiyi'nde de sürekli tekrarlanan bir sayıdır. Şüphesiz bu tekrarın farklı anlamlar içerdiği açıktır. Ancak bu anlamları Vahyin yazarı Yuhanna açıkça ifade etmediği için bu konuyla ilgili söylenecek her söz, yorumdan ibaret olacaktır. Özellikle Hıristiyan düşünürler bu rakamın rastgele bir sayıdan ibaret olmadığı vahiy kitabının bu sayı üzerinde şekillendiğini öne sürerler. Yedi kilise, yedi mühür, yedi borazan, yedi tas, Tanrı'nın yedi ruhu gibi ifadeler kitabın yedi sayısını kullanımına örnektir. Vahiy bölümünün her kısmında metni bütünleyici unsur olarak yedi sayısı kullanılmıştır.⁴⁵⁰

Tanrı dünyayı altı günde yarattı. Yedinci gün *'gök ve yer bütün öğeleriyle tamamlandı. Yedinci güne gelindiğinde tanrı yapmakta olduğu işi bitirdi. Yaptığı işten o gün dinlendi.*'⁴⁵¹ Vahiy Kitabı, tarihin Tanrı'nın eliyle denetlendiği, planın tamalandığının göstergesidir ve Tanrı'nın zaferini anlatmaktadır. Hıristiyan araştırmacılar böylece kitabı 7 ana kısma ayırmaktadır.⁴⁵²

⁴⁴⁸ Doğu Baranaydın -Fırat Baranaydın , "Apokaliptik Kiliseler", Akademi Sosyal Bilimler Dergisi 6 / 17 (Mayıs 2019): 213-228 .

⁴⁴⁹ Mehmet Hazar- Mehmet Şengönül, "Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları Ve Matematik Değerleri" BAL-TAM Türklük dergisi 17, Eylül 2012, Prizen, s.7

⁴⁵⁰ John Wick Bowman, "Revelation, Book of", IDB, C.IV, Nashville 1962 s.60

⁴⁵¹ Kutsal Kitap, Yaratılış, 2:1-3

⁴⁵² Carlos Madrigal, İncil'in Vahiy Bölümünün Yorumu, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2000, s.20

- I. Yedi kandil (bölüm 1-3)
- II. Yedi mühür (bölüm 4-7)
- III. Yedi borazan (bölüm 8-11)
- IV. Yedi alamet (bölüm 12-14)
- V. Yedi gazap tası (bölüm 15-16)
- VI. Yedi ‘vay’ (bölüm 17-19)
- VII. Yedi yenilik (bölüm 20-22)

Hıristiyanlıkta yedi sayısı önemine özellikle vurgu yapıldığı gibi Yahudilikte de dünyanın yaratılışının yedinci günde tanrının dinlenme günü olması, Nuh'a gemiye alınacaklar konusunda bildirilen temiz hayvanlardan erkek ve dişi olmak üzere yedi çift almasının bildirilmesi,⁴⁵³ tufandan yedi gün sonra yeryüzüne kırk gün kırk gece yağmur yağacak olması,⁴⁵⁴ tufanın yedi gün sonra kopması.⁴⁵⁵ İfadeleri yer almaktadır. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür aynı şekilde Kur'an-ı Kerim'de de sıkça kullanılan bir sayıdır. Andolsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti (Fatiha Suresi) ve yüce Kur'an'ı verdik.⁴⁵⁶ Üstünüze yedi sağlam gök bina ettik.⁴⁵⁷ (Zindana varınca), “Yûsuf! Ey doğru sözlü! Rüyada yedi semiz ineği yedi zayıf ineğin yemesi, bir de yedi yeşil başakla diğer yedi kuru başak hakkında bize yorum yap. Ümid ederim ki (vereceğin bilgi ile) insanlara dönerim de onlar da (senin değerini) bilirler” dedi.⁴⁵⁸ Yine örnekleri çoğaltmak mümkündür. Görüldüğü üzere Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyette yedi sayısı ile ilgi fazlaca örnek bulmak mümkündür. Sayıların sembolizmi daha çok Eski Ahit ve Yeni Ahit kitaplarında gözlemlenmektedir. Özellikle bu sayıların içinde geçtiği metinlerde, araştırmacılar bu sayıya anlam yüklemeye, yorumlamaya çalışmışlardır. Eski Ahit'te Daniel kitabı, Yeni Ahit'te Yuhanna'nın Vahyi bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu konuyla ilgili olarak Prof. Dr. Annemarie Schimmel'in Sayıların Gizemi adlı eserinde de yedi sayısı üzerinde durularak çeşitli yönlerden ele alınmıştır.

⁴⁵³ Yaratılış, 7:2-3

⁴⁵⁴ Yaratılış, 7:4

⁴⁵⁵ Yaratılış, 7:10

⁴⁵⁶ Hicr, 87

⁴⁵⁷ Nebe, 12

⁴⁵⁸ Yusuf, 46

SONUÇ

Anadolu olarak adlandırılan, Karadeniz, Ege ve Akdenizle çevrili büyük oranda günümüz Türkiye'si kültür, tarih ve doğa kapsamında ciddi şekilde önemli zenginliklere ev sahipliği yapmaktadır. Bu zenginliklerden bir kısmını araştırmayı amaç edinen bu çalışmamızda Anadolu topraklarında Hıristiyanlık döneminde kurulan ilk yedi kiliseler ele alınmıştır. Yuhanna'ya ait olduğu düşünülen Vahiy bölümünde esas olarak dünyanın sonu, kıyamet, mahşer günü gibi kavramlardan, olağanüstü betimlemelerle anlatılmaktadır, işte bu kitapta adı geçen ve kendilerine mesajlar yollanan yedi kilise, Hıristiyanlığın ilk kiliseleri olarak kabul görür ve yediside Anadolu'nun batısında yer almaktadır.

Bu kiliselerden Efes tarihsel olarak çok eski dönemlerde yerleşim görmüş bir kenttir. Küçük Menderes Nehri'nin sularının denize boşaldığı körfezin yakınlarında Efes bir liman kenti olarak kurulmuştur. Doğu ticaret yollarının başlangıcı olması, elverişli tarımsal toprakları sebebiyle Yunan, Roma ve Hıristiyanlık dönemlerinde çok önemli bir dini merkez haline gelmiştir. Hıristiyan topluluğunun kabulüne göre, M.S. 42 de Yuhanna, Meryem Ana ile birlikte Efes'e gelmiştir. Her ikisinin de amacı Kudüs'te ortaya çıkan Hıristiyanlığı yaymaktır. Meryem'in 101 yaşına kadar Bülbül Dağı'ndaki bu mekânda yaşadığı ve burada öldüğü iddia edilir. Ancak Meryem Ana'nın Efes'e gelmesi konusunda çok farklı görüşler olmakla birlikte bu, Katolikler arasında oldukça kabul gören bir inançtır. Ortodokslar ve Protestanlar için ise durum farklıdır. Çünkü bu durum daha çok, söz konusu mezheplerin Meryem'e yükledikleri dinsel değerle alakalıdır. Ayrıca Meryem'in Efes'e gelmesi ile ilgili somut delil yoktur. Efes'te Meryem ile ilgili inanç ve uygulamalarda paganist dönem uygulamalarını görmek mümkündür. Çünkü Hıristiyanlık öncesinde Kibele ve Artemis gibi ana tanrıça figürleriyle anılan Efes, Hıristiyanlık sonrası sadece isim değiştirilerek Meryem Ana ile bütünleşerek aynı özelliklerini korumuştur. Efes Meryem Ana evini ziyarette bulunanların ondan şifa beklemesi de sanki şifa kaynağı bir tanrıça modelini ortaya koymaktadır. Meryem'in Yuhanna ile Efes'e gelmiş olması netlik kazanmamış bir konudur.

Muhtemelen 53-56 yılları arasında Efes'te Hıristiyanlığı yaymak için kaldığını bildiğimiz Pavlos'un yazılarında ve söylemlerinde Yuhanna ve Meryem'den hiç bahsetmemesi de buraya gelmemiş olduğu görüşünü destekler niteliktedir. Yuhanna'da Vahiy kitabında Meryem'den söz etmez. Yuhanna ile birlikte geldiğine net bilgi olmamasına karşın geldiğini düşündüren ve temellendiren kaynak Hıristiyanlara göre, İsa çarmıhta iken annesini Yuhanna'ya emanet etmesi ve Yuhanna'nın da onu yalnız bırakmayacağı görüşüdür.

Yuhanna, Hz İsa'nın ilk müritlerindedir. M.S. 67 yılında Pavlus'un öldürülmesinden sonra Efes Hıristiyan cemaatinin başına tekrar geçmiştir. İmparator Domitianus'un emriyle öldürülmek üzere iki kez Roma'ya götürülmüştür. Domitianus öldürüldükten sonra sürgüne gittiği Patmos adasından tekrar Efes'e dönmüştür. Pavlus M.S. 54 yılında Efes'e gelmiş ve burada üç yıl yaşamıştır. Yeni Ahit'te yer alan bir kısım mektuplarını burada yazmıştır.

Bir diğer önemli dini merkez ve yedi kiliselerden diğerinin yer aldığı şehir İzmir Körfezi'nin güney kıyısında yer alan Smyrna' (İzmir)dir. İzmir'de M.S. 2. yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın giderek yaygınlaştığı görülmektedir. İzmir, M.S. 1. yüzyıl boyunca Pavlus, Meryem Ana ve Aziz Yuhanna'yı ağırlamıştır. Bu nedenle başta Efes olmak üzere İzmir ve Bergama'da Antakya'dan sonra en eski Hıristiyan toplulukları oluşmuştur. İzmir'e Hıristiyanlık muhtemelen ya Pavlus ya da onun arkadaşlarından birisi tarafından tanıtılmıştır. M.S. 55 yılından itibaren, İzmir'de, ona komşu olan diğer Küçük Asya şehirlerinde de olduğu gibi, Hıristiyanlığın yayılım göstermesinin temelinde, psikolojik olduğu kadar, ekonomik nedenler de yatmıştır. M.S. 50 yıllarından sonra, İzmir'e, Hıristiyan ayinleri yapılmaya başlanmıştır. İzmir kilisesi üçüncü seyahati sırasında Pavlos tarafından kurulmuştur.

Yedi kiliselerden üçüncüsü ise bölgedeki tüm kentler içinde, konumu ile gezginlerin gözlerini en çok kamaştıran Pergamon'dur. Batı Anadolu'nun önemli antik kentlerinden biri olan Pergamon'un kalıntıları İzmir İli'nin modern Bergama ilçesinde bulunmaktadır. Gerek antik dünya tarihi gerekse Hıristiyan tarihi için önemli bir yerleşim yeri olan Pergamon, gezginlerinde vazgeçilmez uğrak yerleri arasından biri olmuştur. Kent, Hıristiyanlık tarihi açısından önemli merkezlerden

birisidir. M.S. 53-56 arasında, Efes'e gelen Aziz Pavlus buradan Hıristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Bergama Kilisesi M.S.313-500 yılları arasında önemli rol oynamıştır.

Yedi kiliseden dördüncüsünün yer aldığı ve Anadolu'ya geçen büyük Kral Yolu'nun Ege Bölgesinde sona erdiği nokta olarak önemli bir coğrafik konuma sahip olan Sardes, Hıristiyanlık açısından önemli merkezlerden biri olmuştur. Sardes M.S. I. ve II. yüzyıl boyunca büyük ve iyi kaynaşmış bir Yahudi toplumuna ev sahipliği yapmıştır. Sardes'teki ilk Hıristiyanlar büyük olasılıkla bu Yahudiler arasından çıkmıştır. Şehir M.S. I. yüzyıl sonlarında oldukça gösterişli bir hukuk merkezi haline gelmiştir. Ayrıca farklı yolların kesişme noktasında bulunan önemli coğrafi konumu nedeniyle canlı bir ticari merkez olmuş ve şehirde bulunan Artemis tapınağı bir sığınak yeri olarak kullanılmıştır. Artemis Tapınağı'nın yanındaki kilisenin "baki kalan" ve "benimle yürü" gibi anlamlara gelen Sardes Kilisesi olduğu ifade edilmektedir.

Yedi kiliseden beşincisi ise günümüz İzmir - Denizli karayolu ve İzmir - Afyon demiryolunun güneyinde yer alan Philadelphia antik kentindedir. Philadelphia kalıntıları, Manisa Alaşehir ilçe merkezinde bulunmaktadır. Hz. İsa'nın doğumundan yalnızca 40 yıl geçtikten sonra Philadelphia'da, Hıristiyanlık dini kabul görmeye başlamıştır. Batı Anadolu'da Hıristiyanlığı ilk kabul eden kentlerden biri olmasına karşın, Roma ile Philadelphia arasında büyük sorunlar yaşanmadığı, kentin bu dönemde sürekli olarak gelişmesinden anlaşılmaktadır. Halk tarafından "Üçayak ve Aziz Yuhanna" ismiyle bilinen kilise kalıntıları, Alaşehir merkezde, Yıldırım Mahallesi'nde, Yıldırım Bayezid Camii'nin güneyinde bulunmaktadır. Kilise ile ilgili henüz detaylı bir çalışma yapılmadan önce, 19. yy.'ın ilk yarısında bölgeyi gezen bazı Avrupalı seyyahlar bu yapının kalıntılarında kısaca bahsetmişlerdir.

Yedi kilisenin altıncısı olan Laodikeia antik kenti, bugünkü Denizli ilinin 6 km kuzeydoğusunda; Eskihisar, Goncalı, Bozburun ve Korucuk mahalleleri sınırları içinde yer almaktadır. Laodikeia, Hıristiyanlık için önemli ve kutsal kentlerin başında yer alır. Yaklaşık 5 km'lik alana yayılan kent, en gelişmiş dönemini M.S. 1-5. yy.lar arasında yaşamıştır. Özellikle erken Bizans Dönemi'nde, İncil'de adı geçen

‘Yedi Kilise’ arasında yer alması ve Phrygia Pacatiana’nın yönetim merkezi olması nedeni ile hem dinsel açıdan, hem de siyasi açıdan ön plana çıkmıştır. Kentte, 2. yüzyılda dinsel bir toplantı yapıldığı ve yaklaşık 50 kadar azizin Laodikeia’lı olduğu ileri sürülmektedir. 4. yüzyıldan itibaren piskoposluk merkezlerinden biri olan Laodikeia’da 4. yüzyılın ortalarında yine dinsel bir toplantı gerçekleştirilmiştir.

Yedi kilisenin sonuncusu ise Anadolu’nun önemli yerleşim yerlerinden biri olan Akhisar, M.Ö. 14. yüzyıl ortalarında Amazonlar tarafından “Thyateira” adı ile kurulmuştur. İ.Ö. 7. yüzyıla kadar Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi’nde önemli bir kent haline gelen Thyateira Yahudi cemaati içinde erken dönemde Hıristiyanlık yayılmıştır. Hıristiyanlığın ilk taraftarlarından biri olan Pavlus’un 52 yılındaki ikinci yolculuğu sırasında Philippi’de karşılaştığı purpur tüccarı Lydia, Thyateira’lıdır. Thyateira, Hıristiyanlığı kabul eden ilk yedi topluluktan birisini barındırması sebebiyle, bazı araştırmalarda bu kentte erken dönemlere ait (M.S. I.-II. yy.) bir kilise yapısının varlığı üzerine durulmaktadır.

Kilise hem bina hem de topluluk olarak çok karıştırılan bir husustur. Ancak Yeni Ahit’in Vahiy bölümünde sözü edilen bu yedi kiliseler, birer kilise yapısı olarak düşünülmemelidir. Burada anlatılmak istenen, Hıristiyanlığı kabul eden bu ilk cemaatlerin bulunduğu, döneminin güçlü ekonomik ve idari yapısına sahip, önemli geçiş yolları üzerinde yer alan, kalabalık nüfuslu yerleşim yerleridir. Bunun dışında Hıristiyanların ibadet etmesi amacıyla kullanılan mekânlar olabilir. Ancak bu mekânların, M.S. 391 yılında Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu’nun resmi dini yapan I. Theodosius (M.S. 347-395) zamanında ya da en azından Büyük Konstantin’in (I.Konstantinus) tüm inançlara ve bu bağlamda Hıristiyanlığa karşıda hoşgörüyü sağlayan M.S. 313 yılındaki Milano Fermanı sonrası yapılabileceği unutulmamalıdır. Çünkü öncesinde Hıristiyanlık, Roma yöneticileri tarafından baskı ile yok edilmeye çalışılmış bir oluşum olarak değerlendirilmiştir. Bu tarihe kadar dini ibadetler ancak ibadethane gibi kullanılan bazı evlerde veya evlerin bu amaçla düzenlenen belirli kısımlarında çoğu zamanda gizlice gerçekleştirilmiştir. Buralarda ibadetlerin gizlice gerçekleştiriliyor olması ve halkın inancını açıkça yaşayamıyor

olması da göstermektedir ki Yuhanna'nın kiliselere gönderdiği mektuplar aslında mimari yapıdan ziyade inanan, az sayıda ki Hıristiyan topluluğunu kastetmektedir.

Şuan bu bölgelere inanç turizmi kapsamında turlar düzenleniyor olması o bölgelerde devam eden kazı çalışmalarlarıyla ortaya çıkartılan bazilika veya tam olarak isimlendirilemeyen mimari yapılar Yuhanna'nın mektubunda ki kiliselerin muhatabı değildir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Hıristiyanlık inancı serbest zemine kavusmadan böylesi bir mimari yapı söz konusu dahi olamaz. Ancak Hıristiyanlık Roma'da kabul gördükten sonra ve daha sonrasında da Roma'nın resmi dini olmasıyla beraber burada bulunan eski inançların üzerine şekillenen bir Hıristiyan yapısına rastlanabilir. Çünkü Hıristiyanlık kendinden önceki inancı yok saymadan sadece kendine ait belli başlı unsurları eski inançta temellendirerek şekillenen bir inanç olarak varlığını her toplumda kabullendirmeyi başarmıştır. Burda aslında fark edilmesi gereken asıl mesele Hıristiyanlığı sonradan seçen kişilerin eski inançlarıyla Hıristiyanlık arasında bağ kurarak yeni inanca adapte olmakta zorluk çekmemeleridir. Bu durumun en bariz örneği hiç kuşkusuz Meryem Ana figürü ile Efes'te var olan Artemis Kültünün birbirinin devamı niteliğinde devam ediyor olmasıdır.

KAYNAKÇA

AKDAŞ Hacer, *Hıristiyanlığın Kurumsallaşmasında İlk Dönem Konsillerinin Rolü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2009

AKDENİZ Engin, “Manisa Yöresindeki Prehistorik-Protohistorik Buluntu Merkezlerinin Dönemsel ve Coğrafi Dağılımları”, *Akdeniz- Sanat Dergisi*, Sayı: 6, 2010

AKŞİT Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö 27 - M.S. 192)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985

AKTAŞ Mehmet, *Pisidia Antiocheia’sı Kent Sikkeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006

AKURGAL Ekrem, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Yayıncılık, İstanbul, 2000

ALTAY Ali, *Kur’an’a Göre Hz. İsa ve Nüzülü Problemi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2005

ARAS Ahmet, *Anadolu Kültüründe Yedi Uyurlar*, Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı 6/ Yaz, Konya- 2008

— , *Harita ve Grafiklerle Dinler Coğrafyası*, Emin Yayınları, Bursa 2016

AYAZ Belkız, *Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Akhisar Kazası (1923-1933)*, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006

AYDEMİR Leyla, *Roma İmparatorluğu Zafer Sikkeleri (M.Ö. 27 - M.S. 235)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale, 2012

AYDIN Fuat, “Hz. İsa Sonrası Tartışma Konularından Havarilik ve Pavlus’un Havarilik Anlayışı”, *2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Dinler Tarihi Araştırmaları-III (Sempozyum, 09-10 Haziran 2001, Ankara, 2002

— , *Pavlus ve Din Anlayışının Yansımaları*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2000

AYDIN Mahmut, *Hıristiyanlık, Yaşayan Dünya Dinleri*, Ed. Şinasi Gündüz, DİB Yayınları, Ankara, 2007

— , *Hz. İsa’ya Ne Oldu?*, Otto Yayınları, İstanbul, 2016

— , *Anahatlarıyla Dinler Tarihi*, Ensar Yayınlar, İstanbul, 2010

AYDIN Mehmet, “Batı ve Doğu Hıristiyanlık Tarihine Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 27, 1985

— , *Hıristiyan Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995

— , Antakya ve Tarsus Eksenli İlk Dönem Hıristiyanlığına Bir Bakış, *SÜİFD.*, Konya, 2003, Sayı:15

BAHADIR Gürhan, “Hıristiyanlığın Antakya’da Şekillenmesi Ve Habib-İ Neccar“, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10, Sayı:23, 2013,s.209 <http://sbed.mku.edu.tr/article/view/1038000141/1038000059> (Erişim Tarihi:20.05.2019)

BAHAR Hasan ve Koçak Özdemir, *Eskiçağ Konya Araştırmaları 2*, Kömen Yayınları, Konya, 2004

BARANAYDIN Doğu ve **BARANAYDIN** Fırat . "Apokaliptik Kiliseler". *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 / 17 (Mayıs 2019): 213-228 .

BARROV Reginald H., *Romalılar*, (Çev.) Ender Gürol, İz Yayınları, İstanbul, 2006

BAŞKAN Hasan Ozan, *Salihli'nin (Manisa) Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006

BEAN George E., *Eski Çağda Ege Bölgesi*, Çeviren: İnci Delemen, Arion Yayınları, İstanbul, 1997

— , *Eski Çağda Menderes'in Ötesi*, Çev P. Kurtuluş, Arion Yayınevi, İstanbul 2003

BOLAT M. Edip, *Antakya Tarihi Yerleşimi Çok Katmanlı Yapısının Algılanmasına Yönelik Tespit ve Öneriler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016

BOYACIOĞLU Fuat, Ernest Renan’ın Hıristiyanlığın Kökenleri 3: Aziz Paul/Pavlus İsimli Kitabında Lystra/Hatunsaray, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Cilt:6, Sayı:6, 2013

BOWMAN John Wick, “Revelation, Book of”, IDB, Nashville 1962, IV, 58-71.

BÜYÜKKOLANCI Mustafa, *St. Jean Hayatı ve Anıtı*, Efes 2000 Vakfı Yayınları, İzmir, 2001

CAKA Eduart, *Pavlus'un Mektupları*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2009

CEYLAN Burcu, “Hıristiyanlık Merkezleri Olarak Anadolu Kentleri”, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Merkezleri Kongresi Bildirileri, 2004; <https://www.academia.edu> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

ÇİLACI Osman, “Havari”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997

ÇELİK Mehmet, *Ortadoğu Mozaiği Süryaniler- Nasturiler*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 1996

ÇİMEN Mustafa, *Lykaonia Bölgesi Süvari Betimlemeleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011

ÇİMRİN Hüseyin, *The Metropolis Of Antique Age Ephesus*, Seçil Ofset, İzmir, 2001

DEMİRCAN Şeyla, *Turizmin Sosyo Kültürel Etkileri: Antalya/Muratpaşa İlçesi Örneği*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2010

DEMİRCİ Kürşat, Hıristiyanlık, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 17, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998

DOĞAN Bilal, *Hıristiyanlıkta Asli Günah Doktrini (Pavlus- Pelagius Örneği)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 2008

DOĞAN Cahit, *Philadelphia Sikkeleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2010

ELİADE Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi: Gotamâ Budhâ'dân Hıristiyanlığın Doğuşuna*, Cilt: II, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003

EMECEN Feridun, “Akhisar”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt:2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989

ERDOĞAN Elmas, “Perge Arkeolojik Sit Alanı, Peyzaj Özellikleri ve Koruma Sorunları”, *ZKÜ Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, Cilt:8 Sayı:10, 2006

ERDOĞAN Orçun, *Ortaçağ'da Philadelphia/Alaşehir*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2013

ERHAT Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007

EROĞLU Ahmet Hikmet, “Hıristiyanların Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:41, Sayı:1, 2000

ERSOY Akın, “2007 Yılı Smyrna Antik Kenti Kazısı”, *30. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2. Cilt, T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 2008

—, “Smyrna’dan İzmir’e”, *İzmir Kültür ve Turizm Dergisi*, Sayı:1, 2009

EUSEBIUS of Caesarea, *Kilise Tarihi*, Çev. Furkan Akderin, Chiviyazıları Yayınevi, İstanbul, 2011

EYİCE Semavi, “Bizans Döneminde Ankara”, *Anadolu Araştırmaları*, Sayı:14, 2011

FANT Clyd E., & Reddish Mitchell G., (2003). *A Guide to Biblical Sites in Greece and Turkey*, University Pres, Oxford, 2003

FİDAN KURT Maksude, ‘’ Ana Tanrıçalardan Bakire Meryem’:Kadının Mitolojik Öyküsü’’, 2.Türkiye Lisanüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı-4, 6-8 Mayıs 2013, İstanbul

FİLSON Floyd V., “John the Apostle”, *IDB*, Nashville 1962, II, 953-955.

FREND, W. H. C., “Persecution: Genesis and Legacy”, Ed. Margaret M. Mitchell, Frances M. Young, *The Cambridge History of Christianity Origins to Constantine, 503-523*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006

GÖKALP Nuray, Oinoanda’dan Bir Soy: Lıcinını, *Likya İncelemeleri I*, 2002

GREENEWALT C. Hallock, “Sardis (Sart) Kazısı”, *Türkiye Arkeolojisi*, Yayına Hazırlayan: Fahriye Bayram, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2008

GÜNDÜZ Şinasi, “Yuhanna”, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara, 1998

—, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001

GÜNER İbrahim ve **ERTÜRK** Mustafa, “Türkiye İl Merkezi Kent Adlarının Kaynakları Üzerine Bir Araştırma”, *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Sayı:12, 2004

GÜNEY Emrullah ve **GÜNEY** Umut, *Türkiye Coğrafyasının Uygarlıkları: Anadolu’nun, Trakya’ın Tarihî Coğrafya Bölgeleri ve Antik Kentleri*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2011

GÜRATA Mithat, *Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar*, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1975

HARBOTTLE Rod, *Kutsal Kitap Yerler Sözlüğü*, İstanbul, 2005

HARMAN Ömer Faruk, “İncil”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000

- , “İsa”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 22, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000
- , “Meryem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (I-)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Tic. A.Ş., Ankara, 2004

HARMANKAYA Savaş, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı ve M. Özbaşaran, *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*, Ege Yayınları, İstanbul, 1997

HAS Kenan, “Ahit Teolojisi’nin Dört İncil, Pavlus’un Mektupları ve Katolik Kilise Üzerine Yansıması”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:38, 2013

HAZAR Mehmet ve **ŞENGÖNÜL** Mehmet, “Türk Kültüründe Sıfırdan Dokuza Kadar Sayı Adları Ve Matematik Değerleri” *BAL-TAM Türklük Dergisi* 17, Prizen, Eylül 2012

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996

HOFFMANN A., “Pergamon’daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihçesi”, *Anadolu/Anatolia*, Sayı: 25, 2003

İRİS Muzaffer, *Bütün Yönleriyle Süryaniler*, Ekol Yayıncılık, İstanbul, 2003

IŞIK İlker, “Isauria’da Erken Hıristiyanlık Dönemi Dini Faaliyetleri”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, 06-08 Mayıs 2016, Bildiri Kitabı, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya, 2016

İPLİKÇİOĞLU Bülent, *Helen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007

KAHRAMAN Aslı, *1912–1925 Yılları Arasında Sebülürreşad Dergisi’nde Yayınlanan Hıristiyanlıkla İlgili Makaleler ve Tahlilleri*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2009

KAPLAN Deniz, *Kilikia Bölgesi Roma İmparatorluk Dönemi Mimari Süslemeleri*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2013

KARAMAN M. Lütfullah, “Filistin”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 18, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996

KATAR Mehmet, “Hıristiyanlık’ta İsa’nın Doğumu ile İlgili Kutlamaların Ortaya Çıkışı”, *İslamiyat Dergisi*, Cilt: 3, Sayı:4, 2000

KAYA M. Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:24, Sayı:38, 2005

KAYA Remzi, “İnciller ve Kur’an’da Hz. İsa’nın İnsan ve Peygamber Oluşu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2004

KAYA Selim ve Rahime **KIYILI**, “Antakya’da Ortaçağ’da Meydana Gelen Doğal Afet ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:6, Sayı:12, 2009

KAYMAZ Yunus, *Konstantin ve Hıristiyanlık*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2014

KAYTAN Saadet Mutlu, *Lykos Laodikeiası’nda Bulunan Laodikeia Kilisesi’nin Analitik Çözümlemesi ve Koruma Yaklaşımı*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014

KESER Hünkar, *Efes Müzesi’nde Bulunan Bir Grup Roma Dönemi Heykel*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010

KILIÇ Murat, *Helenistik ve Roma Dönemlerinde Smyrna’nın Kamu Yapıları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2011

KILIÇARSLAN Sanem, *Laodikeia (Denizli-GB Türkiye) Antik Kenti Tapınak-A (Sebasteion) Yapısında Kullanılan Mermerlerin Mineralojik Petrografik Jeokimyasal Özellikleri Ve Kaynak Alanlarının Belirlenmesi*, Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2013

KISAKÜREK Evin Esmen ve **KISAKÜREK** Arda, *Anadolu Merkezli Dünya Tarihi: Roma*, İstanbul, 2009

KIZILOĞLU Sedat, İsrail Devleti’nin Kuruluşuna Kadar Geçen Süreçte Yahudiler Ve Siyonizm’in Gelişimi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Ocak 2012

KOCH Guntram, *Erken Hıristiyan Sanatı*, (Çev. Ayşe Aydın) Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2007

KOÇYİĞİT Oğuz, *Geç Antik Çağ’da Assos Konut Mimarlığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çanakkale, 2013

KÖKSAL Şebnem, *İzmir Smyrna Agorasında Gezi Güzergâhının Planlanması, Mozaikli Alan Üzerine Koruma Çatısı Önerisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2014

KÖRPE Reyhan, “Son Arkeolojik Bulgular Işığında Aziz Paulus’un İkinci Kutsal Görev Gezisinde Troas Yolculuğu”, *Seleucia ad Calycadnum*, Sayı: 14, 2015

KULÖZÜ Neslihan, *St Paul Yolu (Perge-Antalya/Yalvaç Pısidia Antiocheia) ve Yakın Çevresinin Turizm ve Rekreasyon Kullanımına Yönelik Peyzaj Potansiyelinin*

Saplanması Üzerine Bir Araştırma, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009

KUNT Sinem ve **GÜLCAN** Bilgehan, “Türkiye İnanç Turizminde Zenginleşmemiş Bir Ürün: Yedi Kiliseler”, *Journal of Recreation and Tourism Research*, 4 (Special Issue 1),

KUNT Sinem, *Aziz Yuhanna'nın Vahiy Kitabı Çerçevesinde Yedi Kiliseler ve Bu Kiliselerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014

KURT Mehmet, “M.Ö. VI.- V. Yüzyıllarda Kilikya Bölgesi: Küresel Güçler ve Syennesis Krallığı”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:13, 2015

- , “Roma Egemenliğinde Kilikya Ve Roma İç Savaşlarının Bölgedeki Yansımaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, Sayı: 2, 2010
- , Antik Lykaonia’da Yönetim ve Şehirleşme, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 28, 2015

LEVİCK Barbara, *Roman Colonies In Southern Asia Minor*, Oxford At the Clarendon Pres, Oxford, 1967

MADRİGAL Carlos, İncil’in Vahiy Bölümünün Yorumu, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2000

MADRİGAL Marc, *Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri*, Kutsal Kitap ve Arkeoloji, 2014 <https://hristiyankitaplar.com/tr/reader/62>

MAGİE David, *Anadolu’da Romalılar, I-Attalos’un Vasiyeti*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004

MERİÇ Recep, “1988 Yılı Alaşehir Kazısı”, *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, C. 1, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1990

MİCHEL Thomas, *Hıristiyan Tanrı Bilimine Giriş* Orhan Basımevi İstanbul, 1992

ORAL Mustafa, “Duvarlar Arasında Antalya Yahudi Cemaati-I”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı:5, 2011

ÖNCÜ Fariz, *M.Ö. 6. Yüzyıl ile M.Ö. 4. Yüzyıl Arasında Batı Anadolu’da Pers Satraplık Merkezleri Arasındaki Politik İlişkiler (Sardeis ve Daskyleion)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2012

ÖZSAİT Mehmet, *Helenistik ve Roma Devrinde Pisidia Tarihi*, İstanbul, 1985

ÖZTÜRK-AKÇA Cemile, *Antik Yerleşim Alanlarında Uygulanan Jeoarkeolojik-Yeni Arkeojeofizik Teknikler: Psidia Antiocheia Örneği*, Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2011

ÖZÜDOĞRU Şükrü, “Pers Egemenliğinde Likya Tarihi ve Yönetimi”, *Aktüel Arkeoloji*, Sayı:25, Şubat 2012

RADT Wolfgang, *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Çeviren: Suzan Tamer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002

RAMSAY William M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, Çev: Mihri Pektaş, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1960

Rehber, Efes ve İon Kentleri, Uranus Fotoğraf Ajansı ve Yayıncılık, 2013, İstanbul

SARIKÇIOĞLU Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004

-, Hıristiyanlarda Çocukluk İncilleri, Önsöz ve Tercüme, Türkiye Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu I, Samsun, 1992

SATIŞ Bâki, *İlkçağdan Günümüze Akhisar*, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı Yayınları, İzmir 1994

SAVUR-YILDIZ Sümeyra, *Smyrna Agorası'ndaki Geç Antik Çağ Cam Buluntuları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016

SERİN Ufuk, “Bizans Ankara'sı ve Kaybolan Bir Kültür Mirası: ‘ST. Clement’ Kilisesi”, *METU JFA*, Cilt:31, Sayı:2, 2014

SEVİN Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2001

— , *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I.*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2001

SINIK Belkıs, *Laodikeia Antik Kenti Tıbbi Alet Buluntuları Ve Günümüz Tıbbi Aletleri İle Kıyaslanmaları*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2012

SÖNMEZ Zekiye, “İnciller ve Kur'an Işığında Hz. İsa”, *2000. Yılında Hıristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği)*, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, Ankara, 2002

STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası*, Çev: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000

SUSUZ Merve, *Yuhanna'nın Vahyi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2015

ŞARBAK Ayşegül, Asuman Çırak ve Mustafa Tolga Çırak, Kerti (DERBE) Höyük 2013 Kazılarında Elde Edilen İnsan İskelet Kalıntılarının Paleoantropolojik Analizi, 30. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 02-06 Haziran 2014, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2015

ŞİMŞEK Celal, “2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (24-28 Mayıs 2004 Konya), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara, 2005

- , “2007 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı”, 30. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu 2*, (26-30 Mayıs 2008 Dil Tarih Coğrafya Fakültesi), T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2009
- , “Laodikeia Sizi Çağırıyor”, <http://laodikeia.pau.edu.tr/tr/sayfa/yapilar-2> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)
- , *Laodikeia: Laodikela ad Lycum*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007

T.C. BERGAMA BELEDİYESİ, *Bergama Çok Katmanlı Kültürel Peyzajı*, İzmir, 2016

TABANLI Didem, *Roma Dönemi Mozaiklerinin Efes Örneğinde İncelenmesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2007

TANYU Hikmet, “Ahd-i Cedîd”, *DİA.*, c.1, s:506

TAVUKÇU A. Yalçın, Aydın-Tavukçu Zerrin, Ceylan Mesut ve Ağaoğlu Süheyla, “Alaşehir - Philadelphia Araştırmaları 2013”, 32. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 1. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep, 2014

TEKEOĞLU Recai, “Bölgenin Prehistoryası ve Tarihi Dönemleri”, *Dünden Bugüne Antalya Tarih I (Eski Dönem)*, Cilt:1, Edit: Komisyon, Antalya Valiliği, Antalya, 2010

TEKİN Oğuz, *Eski Anadolu ve Trakya*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007

- , *Helen ve Roma Tarihi*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını, Eskişehir, 2011

TEXIER Charles, *Küçük Asya, Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (Çev: Ali Suad), Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2002

THOMPSON Leonard L., “The Martyrdom of Polycarp: Death in the Roman Games”, *The Journal of Religion*, 82/1, 2002

- , *The Book of Revelation: Apocalypse and Empire*, Oxford University Press, New York, 1990

TOPAL Cengiz, *Karaman Kültür Envanteri*, Karaman Valiliği, Karaman, 2009

TURAN Süleyman, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006

TÜMER Günay ve **KÜÇÜK** Abdurrahman, **KÜÇÜK** Mehmet Alparslan, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2012

TÜMER Günay, Hıristiyanlık'ta ve İslam'da Hz. Meryem, T.D.V. Yay., Ankara, 1997

TÜRKOĞLU Sabahattin, *Efes'in Öyküsü*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999

TÜRKÖLMEZ Elif, "Efes Tarihin Başkenti", *Müze Dergisi*, Sayı, 8, 2013

ULUTÜRK Muammer, "Katolik Hıristiyanlığına Göre İsa'nın Halefi İlk Papa Havari Simun Petrus", *Marife Dergisi*, Yıl 6, Sayı 1, 2006

— , *Hıristiyanlıkta Havarilik*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2005

— , Lystra'da İlk Hıristiyanlar ve Lystra'nın Hıristiyanlıktaki Yeri, *Uluslararası Hatunsaray (Lystra) ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, Konya, 02-04 Ekim 2011

UMAR Bilge, *Kilikia-Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2000

— , *Lydia, Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001

— , *Türkiye'de Tarihsel Adlar*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1995

UZUNOĞLU Hüseyin, *Arkaik ve Klasik Dönemlerde İonia Bölgesinin Politik Yapısı*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Antalya, 2012

ÜNAL Ahmet, "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 15, Sayı 3 (Arkeoloji Özel Sayısı), 2006

WITHERUP Ronald D., *Pavlus Hakkında On Soru On Cevap*, Çev: Süleyman Turan, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: IV, Sayı: IV, 2004

YAĞCI Özge, "Antalya Tarihi Kent Merkezi Gelişim Süreci", *Planlama Dergisi*, Sayı:2, 2009

YAZICI Erdal, *Efes ve İon Kentleri*, Uranus Yayınları, İstanbul, 2013

YILDIZ Sümeyra Savur-, *Smyrna Agorası'ndaki Geç Antik Çağ Cam Buluntuları*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2016

YILMAZ Işıl, *Roma İmparatorluğu Döneminde Pergamon Tarihi ve Sikkeleri*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004,

YİTİK Ali İhsan, "Hz Meryem ve Efes- Meryemana Evi" *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı :5, Elazığ, 2000

YÜKSEL Ece, *17. Yüzyıl Sonu, 18.Yüzyıl Ortası ve 19.Yüzyıl Başında Yabancı Seyyahların Gözünden Batı Anadolu Antik Kentleri*, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2012

İNTERNET KAYNAKLARI

<http://alasehirphiladelphia.blogcu.com/alasehir-philadelphia-st-jean-kilisesi/13898042>
(Erişim Tarihi: 10.01.2018)

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43869/konya---kilistra.html> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

<http://www.hristiyan.net/anadoludahristiyanlik.htm> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

<http://thyateirakazisi.com/thyateirada-ki-ilk-kilise/> (Erişim Tarihi: 10.01.2018)

<http://www.rehberalicelik.com/arkeoloji-sozluk.html> (Erişim Tarihi: 25.10.2018)

<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR-44198/2007-yili-muze-kurtarma-kazilari.html> (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

<https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/1102003119> (Erişim Tarihi: 19.05.2019)

<http://izlerveyansimalar.blogspot.fr/2014/09/efes-saint-jean-kilisesi-basilica-of.html> (Erişim Tarihi: 15.05.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/papalik>(Erişim Tarihi: 20.05.2019)

https://www.academia.edu/31787279/Arkeoloji_Terim_S%C3%B6zl%C3%BC%C4%9F%C3%BC (Erişim Tarihi:25.05.2019)

<http://ozgurarkeoloji.blogspot.com/2016/05/arkeoloji-sozlugu.html>
(Erişim Tarihi:25.05.2019)

<https://studylibr.com/doc/2542868/h%C4%B1ristiyanl%C4%B1k-fuat-ayd%C4%B1n>
(Erişim Tarihi: 28.05.2019)

<https://hristiyankitaplar.com/tr/reader/62> (Erişim Tarihi: 15.05.2019)

<http://sbed.mku.edu.tr/article/view/1038000141/1038000059> (Erişim Tarihi:20.05.2019)

<http://alasehirphiladelphia.blogcu.com/alasehir-philadelphia-st-jean-kilisesi/13898042>
(Erişim Tarihi:23.05.2019)

<https://www.msxlabs.org/forum/tarih/73144-kral-yolu-pers-kral-yolu.html#ixzz5Uy1FeU6t>
(Erişim Tarihi:28.05.2019)

<https://www.turkcebilgi.com/laodikeia> (Erişim Tarihi: 15.04.2019)

<https://wol.jw.org/tr/wol/d/r22/lp-tk/2008926> (Erişim Tarihi :18.09.2019)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=18367 (Erişim Tarihi:18.09.2019)

<http://www.antiktarih.com/2018/09/25/ephesos-artemis-kutagi-ve-tapinagi/> (Erişim Tarihi: 15.08.2019)

https://www.academia.edu/12007427/T%C3%BCrkiye_de_%C4%B0nan%C3%A7_Turizmi_Bug%C3%BCnk%C3%BC_Durum_Sorunlar_ve_Gelecek?auto=download (Erişim Tarihi :17.09.2019)

<https://www.izmirdergisi.com/tr/turizm/inanc-turizmi/69-izmir-in-koruyucu-aziz-i-sen-polikarp> (Erişim Tarihi : 06.09.2019)

<https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/%C4%B0zmir%20K%C4%B1z%C4%B1lavlu%20Bazilikaya%20Yeri-8fa5532c-0a0e-407d-be9c-72285eba8b98.pdf>

<https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=BAZ01&DistId=MRK> (Erişim Tarihi: 05.09.2019)

<http://sardessalihli.blogspot.com/2018/08/7-onemli-kiliseden-birisi-sardes.html> (Erişim Tarihi 06.10.2019)

<https://nedenisa.com/filadelfya-kilisesi/>

<http://www.pamukkale.gov.tr/tr/Antik-Kentler/Laodikeia> (Erişim Tarihi :06.10.2019)